

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРИНИГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШНИ
ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК МАРКАЗИ**

**ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРИНИГ
МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ МИНТАҚАВИЙ МАРКАЗИ**

“ТАСДИҚЛАЙМАН”

Мирзо Улуғбек номидаги ЎзМУ ҳузуридаги
педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг
малакасини ошириш Минтақавий маркази
директори Ф.Эсанбобоев _____

“ ____ ” _____ 2015 йил

“ОЛИЙ ТАЪЛИМ ПЕДАГОГИКАСИ ВА ПСИХОЛОГИЯСИ”

МОДУЛИ БЎЙИЧА

ИШЧИ ДАСТУР

Тошкент – 2015

Модулнинг ишчи дастури Олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими йўналишлари бўйича ўқув-услубий бирлашмалар фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгашининг 201 йил _____ -сонли баённомаси билан маъқулланган ўқув дастури асосида ишлаб чиқилди.

Тузувчилар:

Г.Ж.Шамарибходжаева – педагогика фанлари номзоди, доцент
Х.Алимов-психология фанлари номзоди, доцент
Ф.Бабашев- педагогика фанлари номзоди, доцент

Такризчи:

Д.Рўзиева – педагогика фанлари доктори, профессор

I. Модулнинг мақсади ва вазифалари

“Олий таълим педагогикаси ва психологияси” модулининг мақсади - олий таълим тизимида таълим-тарбия жараёнларини самарали ташкил этиш ва бошқариш бўйича билим, кўникма ва малакаларни такомиллаштиришга қаратилган.

Модулнинг вазифаси: Олий таълим педагогикаси ва психологияси фанининг долзарб масалалари, олий таълим тизими педагог кадрлари тайёргарлигига қўйиладиган талаблар, олий таълим тизимида оид таълим ва тарбия ҳақидаги ҳужжатлар, таълим жараёни ва таълим парадигмалари, педагогик тадқиқот методлари, олий таълимни модернизациялаш ва оптималлаштириш, таълим жараёнининг психологик ўзига хослиги, шахс психологияси ва шахсга йўналтирилган таълим, педагогик коммуникацияда психологик компетентлик масалаларининг мазмунини ўрганишга йўналтиришдан иборат.

II. Модулни ўзлаштиришга қўйиладиган талаблар

Кутилаётган натижалар: Тингловчилар **“Олий таълим педагогикаси ва психологияси”** модулини ўзлаштириш орқали қуйидаги билим, кўникма ва малакага эга бўладилар:

Тингловчи:

- Ўзбекистон Республикасида олий таълимнинг мақсад, вазифалари ва долзарб муаммолари;
- олий таълим тизимини ривожлантиришнинг устувор йўналишларини;
- олий таълимни модернизациялаш ва оптималлаштиришнинг долзарблиги;
- олий таълим тизимида мулоқот ва коммуникатив жараёнларнинг шакл ва қонуниятларини;
- олий таълимда педагогик жараёнлар қонуниятлари ва шахсни ўқитиш, тарбиялаш, ривожлантиришнинг замонавий назарияси ва технологияларини;
- педагогик тадқиқот методлари;
- олий таълимда таълим жараёнини ташкил этиш;
- таълим жараёнининг психологик ўзига хосликлари;
- олий таълим профессор ўқитувчиларига қўйиладиган талаблар;
- олий таълим тизими профессор-ўқитувчиларининг инновацион фаолияти ва уни такомиллаштириш йўллари ҳақидаги билимларга эга бўладилар.

Тингловчи:

- таълим-тарбия жараёнлари мақсадига эришишда муассасанинг фаолиятини таъминлаш;

- олий таълим тизимида таълим-тарбия жараёнларини ривожлантиришга қаратилган инновацияларни ишлаб чиқиш ва жорий этиш;
- олий таълим мазмунига мос машғулот шакллари танлаш ва ўтказиш (маъруза, семинар, тажриба алмашиш, давра суҳбати, лаборатория машғулоти, тренинглари ва бошқа);
- ўқув жараёнида ўқитишнинг техник воситалари (ЎТВ) ва компьютерлардан фойдаланиш;
- турли дидактик воситаларни ишлаб чиқиш ва таълим жараёнида қўллаш;
- олий таълимнинг ўқув-методик мажмуаси (ўқувдастури, қўлланма, дарслик, методик тавсиянома, предметларро боғланиш ва бошқа схемалар)ни яратиб олиш;
- талабаларнинг ўқув-билиш фаолиятига раҳбарлик қилиш;
- талабаларнинг илмий фаолиятини ташкил этиш ва раҳбарлик қилиши;
- педагогик фаолиятга инновацияларни татбиқ этишнинг самарали шаклларида фойдаланиш;
- замонавий педагогик технологияларни таълим жараёнига татбиқ этиш;
- таълим жараёнини ташкил этиш ва бошқариш кўникмаларига эга бўладилар.

Тингловчи:

- педагогик мониторинг олиб бориш;
- психологик-педагогик диагностиканинг замонавий методларидан фойдаланиш;
- ўқув машғулотларини лойиҳалаш, режалаштириш, амалга ошириш, баҳолаш, такомиллаштириш;
- мутахассислик фанларини ўқитишнинг дидактик таъминотини яратиш;
- коммуникатив вазифаларни ҳал этиш технологиялари, касбий мулоқот усулларида фойдаланиш, ҳамкорлик ишларини олиб бориш малакаларига эга бўладилар.

III. Модулнинг ўқув режадаги бошқа фанлар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

Модул мазмуни ўқув режадаги психология, педагогик технология, педагогик маҳорат, АКТ ва бошқа барча блок фанлари билан узвий боғланган ҳолда уларнинг илмий-назарий, амалий асосларини очиқ беришга хизмат қилади.

IV. Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Фан олий таълим муассасалари педагог ходимларининг педагогик маҳоратини ошириш ва таълим жараёнини ташкил этиш, олий таълим

тизимининг назарий ва амалий асосларини такомиллаштиришга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир.

Ҳ.Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юклагаси, соат					Мустақил таълим
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юклагаси				
			жами	жумладан			
				Назай	Амалий машғулот		
1.	Олий таълим педагогикаси ва психологияси фанининг долзарб муаммолари			2	2		
2.	Педагогик коммуникацияда психологик компетентлик			2	2		
	Жами: 8 СОАТ			4	4		

МАРУЗА МАТНИ

МАВЗУ: Олий таълим педагогикаси ва психологияси фанининг долзарб муаммолари

РЕЖА:

1. Ўзбекистон Республикасида Олий таълим мазмунини белгиловчи ҳуқуқий меъёрий ҳужжатлар.
2. Олий таълимнинг мақсади, вазифалари ва талаблари.
3. Олий таълим тизимида таълим жараёнининг моҳияти ва вазифалари.
4. Олий таълим муассасаси ўқитувчисининг инновацион фаолияти.

Таянч сўз ва иборалар: Олий таълим, таълим тизими, таълим тамойиллари, ўқув жараёни, таълим парадигмалари, инновация, ўқитувчининг инновацион салоҳияти, ўқитиш методикаси, таълим шакли, метод, дидактика, дидактик материаллар, технологиялар, лойиҳалаштириш, ахборотлаштириш.

Олий таълим педагогикаси – педагогика фанининг бир тармоғи. Педагогик адабиётларда олий таълим педагогикаси атамасига куйидаги таърифлар берилган:

“Олий таълим педагогикаси – талабаларни ўқитиш ва тарбиялаш, юқори малакали мутахассис шахсини шакллантириш ҳақидаги фан”.

“Олий таълим педагогикаси – олий таълим муассасасида талаба ва профессор ўқитувчининг ҳамкорликдаги фаолиятини ташкил этишга оид илмлар мажмуи”.

“Олий таълим педагогикаси – олий ўқув юрларида ўқиш-ўқитиш, касбий билим, малака ва кўникмаларни егаллаш, талабаларда юксак маънавий-ахлоқий сифатларни тарбиялашнинг мазмуни, шакл-усуллари, қонуниятлари ҳақидаги педагогик фандир”.

Бу таърифларнинг ҳар бирида маълум илмий ҳақиқат акс эттирилган, яъни олий таълим педагогикаси тушунчасига хос айрим муҳим хусусиятлар ва белгилар киритилган.

Олий таълим педагогикасининг предмети – олий таълим муассасаларида ўқув-тарбия жараёнлари, олий таълимда таълим-тарбиянинг мазмуни, шакл-усуллари.

Олий таълим педагогикасининг объекти – олий таълим муассасалари фаолияти, профессор-ўқитувчилар билан талабаларнинг ҳамкорликдаги фаолиятининг турлари, шакллари.

Олий таълим педагогикаси педагогика фанининг бир тармоғи сифатида педагогика соҳасидаги илмий тадқиқотларда аниқланган ва ифодаланган педагогик қонуниятлар ва тамойилларга асосланади.

Олий таълим педагогикасининг қонуниятларини куйидагича ифодалаш мумкин:

- олий таълим муассасасидаги таълим-тарбиянинг характери, мазмуни, шакллари ижтимоий тараққиётнинг ҳар бир босқичида шу жамиятда мавжуд бўлган ишлаб чиқариш эҳтиёжлари билан белгиланади ва давлат ҳужжатларида ижтимоий буюртма сифатида ифодаланади;

- олий таълимнинг мақсади, мазмуни, шакл-усулларининг бирлиги.

Педагогика фанида аниқланган ва қўлланиб келинаётган таълимнинг умумий тамойилларига олий таълим жараёнида ҳам амал қилинади. Булар:

- ўқув дастурлари, дарсликлардаги билимларни онгли ўзлаштириш тамойили;

- фаоллик тамойили, талабанинг фаолиятига таяниб ўқитиш тамойили;

- олий таълимнинг мазмуни, шакл-усуллари талабанинг ёш хусусиятларига мослиги;

- билимларни ўзлаштириш ва малакаларни эгаллашда изчиллик ва тизимлиликка риоя қилиш;

- таълимнинг амалиёт ва ишлаб чиқариш билан чамбарчас боғлиқлиги;
- кўрсатмалилик, ахборот технологиялари ва техник воситалардан фойдаланиш тамайили.

Олий таълим педагогикасининг илмий тадқиқот методлари. Олий таълим педагогикаси йўналишидаги муаммоларни тадқиқ этишда, одатда қуйидаги илмий тадқиқот методлари кўпроқ қўлланилади:

- назарий, фалсафий, бадиий, методик адабиётлар ва манбаларни ўрганиб, таҳлил қилиш методи;

- маълум бир мақсад билан кузатиш методи;

- социологик методлар: савол-жавоб, анкета сўровлари, интервью олиш;

- педагогик илмий-тажриба (эксперимент);

- математик-статистик таҳлил;

- рейтинг методи;

- биографияларни ўрганиш методи.

Олий таълим педагогикасининг манбалари сирасига қуйидагилар киради:

- Ўзбекистон Республикасининг конституцияси, “Таълим тўғрисида”ги қонун, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”.

- Ўзбекистон Республикаси Президентининг асарлари, нутқ ва рисоалари;

- Олий мажлис ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг меъёрий ҳужжатлари;

- Марказий осиеда яшаб ижод этган алломаларнинг педагогик ғоялари, жаҳон педагогларининг асарлари.

- ўзбек халқ педагогикаси асарлари, миллий, маданий, ахлоқий кадриятлар, анъаналар, урф-одатлар;

- Педагогикага доир илмий-методик адабиётлар, дарсликлар, ўқув режалар, дастурлар, олий таълим ДТС;

- бадиий педагогик асарлар;

- Олий таълим муассасаларининг иш тажрибалари;

- “Авесто”, “Қуръони Карим”, Ҳадислар ва бошқа илмий адабиётлар.

- Ўзбекистон Республикасида олий таълим тизими 1997 йилда қабул қилинган “Таълим тўғрисида”ги қонун, “кадрлар тайёрлаш миллий дастури асосида ислоҳ қилинди”.

- “Таълим тўғрисида”ги қонунда “Олий таълим юқори малакали мутахассислар тайёрлашни таъминлайди. Олий маълумотли мутахассисларни тайёрлаш университетлар, академиялар, институтлар ва бошқа олий таълим муассасаларида ўрта-махсус, касб-ҳунар таълими негизида амалга оширилади” дейилган.

- Олий таълим соҳасида Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган давлат сиёсатининг асосий принципларини қуйидагича ифодалаш мумкин.

- 1.Олий таълимда таълим-тарбиянинг инсонпарвар, демократик характерда эканлиги.

- 2.Таълимнинг узлуксизлиги ва изчиллиги;

- 3.Олий таълимнинг мақсади ва мазмуни дунёвий характерга эга эканлиги.

- 4.ДТС асосида олий таълим олишнинг ҳамма учун очиклиги.

- 5.Олий таълим дастурларини танлашда ягона табақалаштирилган ёндашув.

- 6.Билимли бўлиш ва истеъдодни рағбатлантириш.

- 7.Олий таълим тизимида давлат ва жамоат бошқарувининг уйғунлиги.

- Олий таълимнинг мақсади объектив характерга эга бўлиб, Ўзбекистонда демократик фуқаролик жамиятини қуриш, мамлакатимизни бозор иқтисодиёти қонунлари асосида ривожланган давлатга айлантириш эҳтиёжларидан келиб чиқади. Бу эҳтиёжлар давлат буюртмаси сифатида “таълим тўғрисида”ги қонун, “Кадрлар тайёрлаш миллий

дастури” ва Президентимизнинг асарлари, нутқларида ифодаланади.

Ўзбекистонда олий таълимни ислоҳ қилишдан мақсад – олий таълимнинг тузилиши, мазмуни, шакл ва усуллари тубдан ўзгартириш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлардан тўла халос этиш асосида, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи, юқори малакали мутахассисларни тайёрлашдан иборат.

Олий таълимнинг мақсади – Олий таълимнинг асосий ва қўшимча касбий дастурларини рўёбга чиқариш орқали талаба ёшларни юқори малакали, юксак маънавий ахлоқий фазилатларга эга, рақобатбардош мутахассислар қилиб етиштиришдан иборат.

Олий таълимнинг вазифалари:

-талаба шахсини интеллектуал, маданий, маънавий-ахлоқий камол топишга бўлган эҳтиёжларини қондириш;

-талаба ёшлар шахсини – мамлакатимиз фуқаросини Ватан, халқ, жамият ва оила олдидаги масъулиятини хис қилувчи, миллий ва умуминсоний қадриятларни ҳурмат қилувчи, халқ анъаналарини бойитувчи ва мустаҳкамловчи, Ватанимиз келажаги учун виждонан ва ҳалол меҳнат қилувчи этиб шакллантириш;

-мамлакатимизда илм-фанни тараққий эттириш, илмий тадқиқотлар натижалари, тавсияларидан таълим жараёнида фойдаланиш;

-жамиятимиз, халқимизнинг ахлоқий, маданий ва илмий қадриятларини сақлаш ва кўпайтириш;

-аҳоли ўртасида илмий билимларни кенг тарқатиш, халқнинг маданий ва билим даражасини кўтариш.

Олий таълим муассасасида ўқув-тарбиявий ишлар Ўзбекистонда жорий этилган Олий таълимнинг давлат таълим стандартлари асосида амалга оширилади.

Олий таълимнинг фан ва ишлаб чиқариш билан ўзаро боғланиши амалдаги қонунларга мувофиқ ўқув-илмий, ўқув-ишлаб чиқариш мажмуалари, бирлашмалари тузиш йўли билан ҳамда йирик олим ва мутахассисларни ўқув жараёнига такдиф этиш ва илмий тадқиқот институтлари, корхона ва ташкилотларда олий таълим муассасасининг марказлари, лабораториялари, кафедралари ва бўлимларини ташкил этиш йўли билан амалга оширилади. Олий таълимда ёшларнинг юксак маънавий-ахлоқий сифатларини шакллантириш таълимни инсонпарварлик мазмунида бўлиши, миллий ва умуминсоний қадриятларга, миллий истиқлол ғояси ва мустақиллик мафқурасига асосланганлиги билан рўёбга чиқарилади.

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта-маҳсус таълим вазирлиги тасдиқлаган Низомга биноан олий таълим тизимида ўқув машғулотларининг маъруза, маслаҳат, семинар, амалий машғулот, лаборатория иши, назорат иши, малакавий битирув иши, магистрлик диссертацияси тайёрлаш каби шакл-усуллари жорий этилган.

Маъруза – олий ўқув юрти таълим-тарбия жараёнида кенг қўлланиб келинаётган шакл-усуллардан бири. Маърузалар мазмунида муайян фандаги муаммолар, нуқтаи назарлар, манбалар, ғояларнинг мазмуни очиқ берилади.

Амалий машғулотлар – олий ўқув юртида маърузалар мазмунидаги муҳим масалаларни чуқур ва пухта ўрганиш, талабаларнинг билим ўзлаштириши, мустақил ишларнинг сифатини аниқлаш ва тўлдириш, мустаҳкамлаш мақсадида ўтказилади.

Семинар машғулоти – олий ўқув юртида таълимнинг амалий шакл-усулларидаш бўлиб, дастур материални чуқур ўзлаштиришга ёрдам беради.

Лаборатория ишлари – олий таълимда эгалланган билимларни мустаҳкамлаш, амалий кўникма ва малакалар ҳосил қилишга хизмат қилади.

Малакавий амалиёт – олинган назарий билим ва кўникмаларни корхона, ташкилот ва муассасаларда амалда қўллаш орқали малакаларни ошириш жараёни ҳисобланади.

Таълимнинг қуйидаги қонуниятлари мавжуд: тарбияловчи тарбия қонуни; ҳар қандай таълим фақат ўқитаётган, ўқиётган ва ўрганаётган объектнинг маълум бир мақсадга йўналтирилган ўзаро таъсири ёрдамида амалга оширилади; таълим фақатгина ўқитувчининг фаолиятига ва ўй фикрларига мувофиқ равишда ўқувчиларнинг фаол фаолиятлари давомида юз беради; ўқув жараёни ўқитувчи ва ўқувчининг мақсадлари мувофиқ келган ҳолда юз беради; алоҳида бир шахснинг у ёки бу фаолиятини ўрганишга йўллаш уни ушбу фаолиятга жалб этиш орқали эришилади; таълимнинг мақсади, билим олишнинг мазмуни ва таълим методлари орасида доимий боғлиқлик мавжуд бўлади; таълимнинг мақсади таълим мазмуни ва методини белгилаб беради.

Таълим тамойиллари ўқитувчининг фаолиятини ва талабанинг билиш фаолияти хусусиятини белгиловчи асосий бошланмалардир. Таълим тамойиллари ўқитувчи ва талаба фаолиятининг муҳим томонларини акс эттиради ҳамда турли формада, турли мазмунда ва ҳар хил йўсинда ташкил этиладиган таълимнинг самарадорлигини белгилайди. Шунинг учун ҳам таълим тамойиллари таълим беришнинг маълум объектив қонуниятларини ўзида акс эттиради.

Билимлар турли йўл воситалари орқали пухта ўзлаштирилгандагина, у мустахкам эса қолади, бу эса ўқув материалларни онгли ўзлаштиришга, назария билан амалиётни боғлашга, кўрсатмалиликка амал қилишга ва билимларни такрорлаш орқали мустахкамлашга боғлиқдир. Таълимнинг бош мақсади эса билимларни тизимли ва пухта ўзлаштиришдир.

1997 йил 29 августда Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонуни қабул қилинди. Бу қонунда таълим мазмуни ҳар бир ўсиб келаётган ёш авлодни ҳаётий ва дунёвий демократик жамият бахт саодати йўлидаги юқори унумли меҳнатига баркамол авлод қилиб тайёрлаш билан белгиланган.

Ушбу қонун фуқароларга таълим, тарбия бериш, касб ҳунар ўргатишнинг муҳим асосларини белгилаш ва ҳар кимнинг билим олишдан иборат конституциявий ҳуқуқини таъминлашга қаратилган.

Олий таълимнинг асосий мазмуни унинг вазифалари ойдинлаштиради. Асосий вазифаларга ақлий тарбия билан боғлиқ бўлган вазифалар киради. Бу вазифалар ичида илмий ва техникавий билимлар ҳамда улар билан боғлиқ бўлган малака ва кўникмалар билан қуроллантириш, аждодларимиз қолдирган тарихий ва маданий қадриятларга ҳаётнинг маъноси, жамиятда инсоннинг тутган ўрни, таълим тарбияси, ахлоқ одоби ҳақида ҳикматли фикрлар борки, улар бугунги халқ таълими тараққиёти учун ва миллий мактаб яратиш борасида ёшларимизда инсонпарварлик, поклик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, мардлик сингари туйғуларни тарбиялайди.

Мустақил Ўзбекистон Республикаси таълим муассасаларида ташкил этиладиган таълимнинг мазмуни, аввало комил инсон ва малакавий мутахассисни тайёрлаш жараёни мазмуни билан белгиланади. Ушбу мақсадни ўзида акс эттирган маълумот мазмуни ДТС, ўқув дастурлари, ўқув режаси ва дарсликлар мазмунида намоён бўлади.

Олий таълимнинг Давлат таълим стандарти Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 16 августдаги қарори билан тасдиқланган бўлиб, бакалаврият йўналиши ва магистратура ихтисослигига қўйилган малака талаблари, таълим мазмуни, бакалавр ва магистр тайёргарлигининг зарурий даражасини, сифатини белгилайдиган меъёрий ҳужжатдир. Ушбу меъёрий ҳужжат “Таълим тўғрисида”ги Қонун, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури ва ЮНЕСКО томонидан 1997 йилда қабул қилинган таълимнинг халқаро стандарт классификацияси принциплари асосида ишлаб чиқилган.

Олий таълимнинг ДТСси қуйидагиларни белгилайди.

- кадрлар тайёрлаш сифатига, таълим мазмунига қўйиладиган умумий талабларни;
- таълим олувчилар тайёргарлигининг зарур ва етарли билим даражасини ва битирувчиларга қўйиладиган умумий малакавий талабларни;

-ўқув юкламасининг ҳажмини;
-олий таълим муассасаси фаолияти ва кадрлар тайёрлаш сифатини баҳолаш механизмини.

ДТС таълим мазмунининг ўзаги ҳисобланади. Ушбу ҳужжат олий таълим тизимида ўқув режа, ўқув дастур, дарслик ва қўлланмалар тайёрлашга асос бўлади.

Педагогика назариясида таълим мазмунини шакллантиришнинг асосий тамойиллари В.В. Краевский томонидан ишлаб чиқилган. Улар қуйидагилардир:

1. Таълим мазмунининг жамият, фан, маданият ва шахс мувофиқлиги тамойили. Бу тамойил таълим мазмунига зарур бўлган билим, малака ва кўникмаларни, шунингдек, жамият, маданият ва шахс имкониятлари ривожланишининг замонавий даражасини акс эттирувчи билимларни киритишни кўзда тўтади.

2. Ўқитишнинг мазмун процессуал жиҳатлари ягоналиги тамойили. Бу тамойил ўқув жараёнининг конкрет хусусиятлари, унинг тамойиллари, уларни амалга ошириш технологиялари ва уни ўзлаштириш даражаси бирлигини акс эттиради.

3. Турли сатҳлардаги таълим мазмуни тузилмасининг ягоналиги тамойили. Буни шакллантириш назарий тасаввур, ўқув фанлари, ўқув материаллари, таълим олувчининг шахси каби қисмларнинг мувофиқлаштирилишини тақозо қилади.

4. Таълим мазмунини инсонпарварлаштириш принципи. Бу тамойил шахснинг умуминсоний маданияти, унинг маънавий эҳтиёжи ва қобилиятларининг фаол ижодий ва амалий ўзлаштирилишига шарт-шароит яратишни тақозо қилади.

5. Таълим мазмунининг асосланганлиги тамойили. Бу гуманитар ва табиий-илмий билимларни интеграциялаш, ўз вийлик ва фанлараро алоқаларни ўрнатишни талаб қилади.

6. Таълим мазмуни асосий компонентларининг шахс ички (таянч) маданияти тўзи лмасига мувофиқлиги тамойили.

Замонавий педагогика фани таълим мазмунининг қуйидаги компонентларини белгилайди:

- шахснинг когнитив тажрибаси;
- амалий фаолият тажрибаси;
- ижод тажрибаси;
- шахс муносабатлари тажрибаси.

Шахснинг когнитив тажрибаси. Бу компонент табиат, жамият, тафаккур, техника, фаолият усуллари тўғрисидаги билимлар тизимини ўз ичига олади. Бу асосий компонент ҳисобланади, чунки шахснинг шаклланиш асосини билим ташкил этади. Билимлар борлиқни, табиат, жамият, тафаккурнинг ривожланиши қонунларини билиш натижаси сифатида белгиланади. Билимларнинг асосий функциялари дунёнинг умумий манзарасини яратиш, билим ва амалий фаолиятни таъминлаш, ягона илмий дунёқарашни яратишдан иборатдир.

Таълим мазмунининг амалий компоненти малака ва кўникмаларни шакллантиришни ўз ичига олади. Ташқи ёки амалий ва ички ёки интеллектуал малака ва кўникмалар мавжуд.

Малака ва кўникмалар барча ўқув фанлари учун умумий бўлиши мумкин ва ҳар бир ўқув фани учун ўзига хос ва ҳарактерли бўлади. Малака ва кўникмалар муайян фаолият турининг асосини ташкил этади. Фаолиятнинг эса билиш, меҳнат, бадий, ижтимоий, кадриятларга йўналтирилган ва коммуникатив турларини қайд қилиш мумкин. Ижодий фаолият тажрибаси. У янги муаммоларни ҳал қилиш ва воқеликни ижодий қайта яратишга тайёр бўлишда намоён бўлади. Шахс муносабатлари тажрибаси. Бу асослаш (мотивация) – баҳолаш, ҳиссийлик, иродалик муносабатлар тизимидан иборатдир. Бу тажриба дунёга, воқеликка, одамларга баҳо бериш муносабатида намоён бўлади.

Педагогика назарияси таълимнинг бир неча шаклланиш тамойилларини асослаб берди: **таълим мазмунининг жамият, фан, маданият, шахс ривожланиши талабларига мувофиқлиги тамойили, таълимнинг ягона мазмун ва процессуал**

жиҳатлари мазмуни, турли сатҳларда таълим мазмуни тузилмасининг ягоналиги, таълим мазмунини инсонпарварлаштириш, таълим мазмунининг асосланганлиги, таълим мазмуни асосий компонентларининг шахс ички (таянч) маданияти тузилмасига мувофиқлиги.

Таълим мазмунининг асосий компоненти қуйидагилар: шахснинг когнитив тажрибаси, амалий фаолият тажрибаси, ижод тажрибаси, шахс муносабатлари тажрибаси.

Олий мактаб ўқитувчи шахсига қўйиладиган талаблар.

Олий мактаб ўқитувчиси шахсига жиддий талаблар қўйилади. Улар педагоглар ва психологлар томонидан чуқур ўрганилган. Ўқитувчи шахсига қўйиладиган энг муҳим талаб унинг юқори малакали бўлишидир, балки унингсиз педагогик фаолият юритиб бўлмайди. Олий мактаб ўқитувчиси ҳам шундай талабларга жавоб бериши керакки, бундай талаблар уни юксак даражада бўлғуси мўтахассисни шакллантирадиган шахс даражасига қўтарсин.

Олий мактаб ўқитувчисига қуйидаги муҳим ва доимий талаблар қўйилади:

- жамият ривожалинишининг сиёсий, социал ва иқтисодий йўналишларини тўғри баҳолай олиши;
- муайян тараққиёт даврида жамият учун зарур бўлган бўлғуси мўтахассисни шакллантириш стандартларини эгаллаган бўлиши;
- педагогик фаолиятни севиши;
- ўз соҳаси бўйича махсус билимларга эга бўлиши;
- заковатли бўлиши;
- педагогик туйғу;
- юксак етуклик;
- умумий маданият ва ахлоқнинг юксак даражаси;
- педагогик технологияларни маҳорат билан эгаллаган бўлиши.

Педагог шахсига қўйиладиган қўшимча талаблар: киришиб кета олиш, санъаткорлик, кувноқлик, яхши дид ва бошқалар.

Юқорида санаб ўтилганлар педагог шахсига хос бўлган туғма хислатлар эмас, балки улар педагогнинг ўз устида мунтазам ва бетиним меҳнати, улкан хизматлари натижасида юзага келтирилади.

Ўқитувчининг касбий фаолияти фавқулудда умумий ва хусусий қобилиятларни талаб қилади.

Касбий-педагогик фаолиятнинг муваффақияти **хусусий педагогик қобилиятларга** боғлиқ бўлади. Педагогик қобилиятларнинг қуйидаги гуруҳлари фарқланади:

- объектга (талабага) нисбатан сезгирлик;
- коммуникативлик – инсонларга юз тутиш, хайрихоҳлик, муомалалик;
- перцептив қобилиятлар – касбий етуклик, эмпатия, педагогик туйғу;
- шахс динамикаси – иродага таъсир эта олиш ва мантиқий ишонтира олиш қобилияти;
- ҳиссий барқарорлик - ўзини бошқара олиш;
- креативлик – ижодий иш қобилияти.

Педагогнинг хусусий қобилиятларига билим, малака ва кўникмаларни эгаллаш фаолияти ва шахсни тарбиялаш қобилияти ҳам тегишлидир.

Ўқитиш, ўрганиш ва ўргатиш бўйича қобилиятларига қуйидагилар киради:

- талабани тушунишни кўриш ва сезиш, бундай тушунишнинг даражасини ва ҳарактерини ўрнатиш қобилияти;
- ўқув материални мустақил танлаб олиш, ўқитишнинг самара берувчи усул ва методларини белгилаш қобилияти;
- материални етарли баён қилиш, унинг барча талабаларга тушунарлилигини таъминлаш қобилияти;
- талабаларнинг индивидуаллигини ҳисобга олган ҳолда ўқитиш жараёнини ташкил этиш

қобилияти;

- ўқитиш жараёнида педагогик технологиялардан фойдаланиш қобилияти;
- талабаларнинг катта одимлар билан ривожланишини ташкил этиш қобилияти;
- ўзининг педагогик маҳоратини такомиллаштириш қобилияти;
- ўзининг тажрибасини бошқалар билан баҳам кўриш қобилияти;
- мустақил таълим олиш ва мустақил такомиллашиш қобилияти.

Педагогик жараёнга қаратилган педагогик қобилиятларга қуйидагилар киради:

- бошқа инсоннинг ички ҳолатини тўғри баҳолаш, унга ҳамдардлик билдириш, ҳамнафас бўлиш қобилияти (эмпатия қобилияти);
- таклид қилиш учун намуна бўлиш қобилияти;
- тарбия жараёнида индивидуал хусусиятларни инобатга олиш қобилияти;
- мулоқотнинг лозим топилган услубини, ўз ўрнини топиш, келиша олиш қобилияти;
- ҳурмат қозониш, талабалар ўртасида обрўга эга бўлиш қобилияти.

Педагогик қобилиятлар ичида педагогик мулоқотга бўлган қобилият алоҳида ажралиб туради.

Ўқитувчининг талабалар билан давомий ва самарали алоқаларини ташкил этишни коммуникатив қобилият билан боғлайдилар.

Коммуникатив қобилият – бу педагогик ўзаро алоқалар доирасидаги ўзига хос тарзда намоён бўладиган мулоқот қобилиятидир.

Психологияга оид адабиётларда коммуникатив қобилиятларнинг бир неча гуруҳлари фарқланади:

1. Кишининг бошқа кишини билиши. Бу қобилиятлар гуруҳида кишига шахс сифатида, шахснинг алоҳида қиёфаси, мотиви ва хатти-ҳаракатларига баҳо беришни, кишининг ташқи кўриниши, хулқи ва ички дунёси нисбатига баҳо беришни; савлати, имо-ишора, мимика, пантомимикасини «ўқий» олишни қамраб олинади.

2. Кишининг ўз-ўзини билиши. У ўз билимларини, қобилиятларини ўз характери ва ўз шахсининг бошқа қирраларини ҳамда ташқаридан ва унинг атрофидаги кишилар унга нисбатан қандай баҳо бериши лозим бўлса, шундай баҳо беришни кўзда тўтади.

3. Мулоқот вазиятини тўғри баҳолай олиш. Бу вазиятни кўз атиш, унинг кўпроқ ахборот берадиган белгиларини танлаш ва унга диққатни жалб қилиш; юзага келган вазиятнинг социал ва психологик мундарижасини тўғри идрок этиш ва баҳолаш қобилиятидир.

Ўқитувчи фаолияти турлари.

Олий мактаб ўқитувчисининг касбий фаолияти турли йўналишларда бўлади. Улардан энг муҳимлари тубандагилар: Ўқув педагогик фаолият. Бу фаолият жамият талабларига мос равишда олий мактабда ўқув жараёнини ташкил этишга йўналтирилади. Олий мактабдаги ўқув жараёни учун ўқув ва илмий-тадқиқот ишларининг ўз вий боғлиқлиги, талабалар фаоллиги ва мустақил ишлари ижодий потенциал бўлган шахс аҳамиятини ошириш характерлидир. **Олий мактабдаги педагогик фаолиятда назарий ва амалий фаолият қўшиб олиб борилади. Назарий фаолият янги қонуниятларни очиш билан боғланади.**

Амалий фаолият муайян вазиятларни янгилашга ва педагогик вазифалар тизимини ҳал қилишга йўналган бўлади. Ўқитувчи конкрет фанни бошқа ўқув фанлари билан ўзаро боғлаган ҳолда унинг ўқитилиш мақсад ва вазифаларини белгилайди, талабанинг ўқув-билиш фаолиятини жонлантиришни таъминлайдиган ўқитишнинг мазмуни, замонавий шакл ва методларини ўйлаб топади. Ўқитувчи ўқув-педагогик фаолиятининг ўзига хослиги унинг илмий-тадқиқот ишларида фаол иштирок этишидир. Олий мактаб ўқитувчисининг педагогик фаолияти тавсифида олимлар, одатда, Н.В.Кузьмина ва З.Ф. Есарова тадқиқотларига таянадилар. Улар қуйидаги компонентларни фарқлайдилар:

- конструктивлик;**
- ташкilotчилик;**
- илмий билиш;**
- коммуникативлик.**

Конструктивлик компоненти илмий-тадқиқот, ўқув-тарбия ишларида лойиҳалаш ёки ўз конструкциялаш малакаларида кўринади. Лойиҳалаш малакаси – бу илмий изланишни ёки ўқув-тарбия жараёнини моделлаштиришнинг интеллектуал малакаларидир.

Ўқитувчининг лойиҳалаш малакаси З.Ф.Есарова томонидан тадқиқ этилган. Олий мактаб ўқитувчиси фаолиятини тавсифлаш ва баҳолаш учун куйидаги сатҳлардан фойдаланилади:

- репродуктив. Бунда ўқитувчи фақат ўзининг ахборотларини лойиҳалаштиради, лекин аудиториядаги талабаларнинг савияларини ҳисобга олмайди;
- мослашувчан. Бу сатҳда ўқитувчи ўқув ахборотларини аудиториядаги талабаларнинг савияларига мос қилиб моделлаштиради;
- локал-моделлаштириш. Бу сатҳда ўқитувчи ахборотларни баён қилибгина қолмайди, балки айрим масалалар бўйича билим, малака ва кўникмалар тизимини моделлаштира олиши лозим;
- тизимли-моделлаштирилган билим. Бу сатҳда конкрет фанни ўзлаштириш учун зарур бўлган ўз фаолияти ва талабалар фаолияти тизимини моделлаштиради;
- тизимли-моделлаштирилган фаолият. Бу сатҳда ўқитувчи талабалар билан бирга барча ўқув-тарбия ишлари тизимини моделлаштира олади.

Ташкilotчилик фаолияти. Бундай фаолият илмий изланиш ва ўқув-тарбия жараёнини аниқ режалаштириш ва ташкilot этиш малакасида кўринади. Бу ўқитувчи, талаба ва бошқа олимларнинг ўзаро алоқадор фаолиятидир.

Ташкilotчилик фаолияти ўзини, ўзининг вақтини; талабаларнинг индивидуал, гуруҳ, коллектив ишини; биргаликдаги тадқиқотларини амалга ошириш учун кадрларни танлаб олиш ва уларнинг вазифаларини белгилаб беришни ташкilot этиш малакасида намоён бўлади. Ташкilotчилик фаолиятининг асосий вазифаси шу фаолият иштирокчиларининг хатти-ҳаракатларини интеграциялашдир. Илмий-билиш фаолияти. Бу фаолият атроф-оламни ва ўзини чуқур ва ҳар томонлама билиш малакасида кўринади.

Ўқитувчи ўз тадқиқотлари, талабалар ва аспирантларнинг илмий фаолияти жараёни ва натижаларини таҳлил қилади. Коммуникативлик фаолияти. Бу фаолият сафдошлари ва талабалар билан мақбул ўзаро алоқаларни белгилаш малакасини кўзда тўтади. Коммуникативлик фаолияти асосида ўқитувчининг ўз-ўзини бошқариш қобилияти ётади.

Хулоса. Мутахассис шахси ривожланишининг асосий воситаларидан бири ва уларнинг чуқур фундаментал билим ҳамда амалий тайёргарлиги олий мактабдаги таълим мазмуни билан белгиланади.

Таълим мазмунининг ривожланиши шуни кўрсатадики, у таълим олувчининг ижтимоий ва индивидуал талабларини ҳисобга олади ҳамда тобора такомиллаштириб бориш, тарбиялаш ва билиш аҳамиятини касб этади.

Инновацион фаолиятнинг асосий функциялари

Ҳозирги давр таълим тараққиёти янги йўналиш - инновацион педагогикани майдонга олиб чиқди. "**Инновацион педагогика**" термини ва унга хос бўлган тадқиқотлар Ғарбий Европа ва АҚШда 60-йилларда пайдо бўлди. Инновацион фаолият Ф.Н. Гоноболдин, С.М. Годнин, В.И. Загвязинский, В.А. Кан-Калик, Н.В. Кузьмина, В.А. Сластенин, А.И. Шчербаков ишларида тадқиқ этилган. Бу тадқиқотларда инновацион фаолият амалиёти ва илғор педагогик тажрибаларни кенг ёйиш нуқтаи назардан ёритилган.

Х.Барнет, Дж. Бассет, Д. Гамильтон, Н.Гросс, Р. Карлсон, М. Майлз, А.Хейвлок, Д.Чен, Р.Эдем ишларида инновацион жараёнларни бошқариш, таълимдаги ўзгаришларни

ташқил этиш, инновациянинг "хаёти ва фаолияти" учун зарур бўлган шарт-шароитлар масалалари таҳлил қилинган.

Янгилик киритишнинг социал-психологик аспекти америкалик инноватик Э.Роджерс томонидан ишлаб чиқилган. У янгилик киритиш жараёни қатнашчиларининг тоифа(тип)лари таснифини, унинг янгиликка бўлган муносабатини, уни идрок қилишга шайлигини тадқиқ этади.

Инновация (инглизча innovation) - янгилик киритиш, янгиликдир.

А.И. Пригожин **инновация** деганда *муайян ижтимоий бирликка - ташкилот, аҳоли, жамият, гуруҳга янги, нисбатан турғун унсурларни киритиб борувчи мақсадга мувофиқ ўзгаришларни тушунади. Бу инноватор фаолиятидир.*

Тадқиқотчилар (А.И. Пригожин, Б.В. Сазонов, В.С. Толстой, А.Г.Кругликов, А.С.Ахиезер, Н.П.Степанов ва бошқалар) инновацион жараёнлар таркибий қисмларини ўрганишнинг икки ёндашувини ажратадилар: *янгиликнинг индивидуал микросатҳи ва алоҳида-алоҳида киритилган янгиликларни ўзаро таъсири микросатҳи.*

Биринчи ёндашувда ҳаётга жорий этилган қандайдир янги ғоя ёритилади.

Иккинчи ёндашувда алоҳида-алоҳида киритилган янгиликларнинг ўзаро таъсири, уларнинг бирлиги, рақобати ва оқибат натижада бирининг ўрнини иккинчиси эгаллашдир.

Олимлар инновацион жараён микротузилмасини таҳлил қилишда ҳаётнинг даврийлиги концепциясини фарқлайдилар.

Бу концепция янгилик киритишга нисбатан ўлчанадиган жараён эканлигидан келиб чиқади.

Педагогикага оид адабиётларда инновация жараёни схемаси берилади. У куйидаги босқичларни қамраб олади:

1. *Янги ғоя туғилиши ёки янгилик концепциясини пайдо қилиш босқичи, у кашфиёт босқичи деб ҳам юритилади.*

2. *Ихтиро қилиш, яъни янгилик яратиш босқичи.*

3. *Яратилган янгиликни амалда қўллай билиш босқичи.*

4. *Янгиликни ёйиш, уникал тадбиқ этиш босқичи.*

5. *Муайян соҳада янгиликнинг ҳукмронлик қилиш босқичи. Бу босқичда янгилик ўзининг янгилигини йўқотади, унинг самара берадиган муқобили пайдо бўлади.*

Янги муқобиллик асосида, алмаштириш орқали янгиликнинг қўлланиш доирасини қисқартириш босқичи.

В.А.Сластенин янгилик киритишни мақсадга мувофиқ йўналтирилган янгилик яратиш, кенг ёйиш ва фойдаланиш жараёни мажмуи, унинг мақсади инсонларнинг эҳтиёжи ва интилишларини янги воситалар билан қондириш деб билади.

Янгилик киритишнинг тизимли концепцияси муаллифлари (А.И.Пригожин, Б.В.Сазонов, В.С. Толстой) инновацион жараёнларнинг икки муҳим шаклини фарқлайдилар.

Биринчи шаклга янгилик киритишни оддий ишлаб чиқиш киритилади. Бу илк бор маҳсулот ўзлаштирган ташкилотларга тааллуқлидир.

Иккинчи шаклга янгиликни кенг қўламда ишлаб чиқиш тааллуқлидир.

Янгилик киритиш ҳам ички мантиқ, ҳам вақтга нисбатан қонуний ривожланган ва унинг атроф-муҳитга ўзаро таъсирини ифодалайдиган динамик тизимдир.

Педагогик инновацияда "янги" тушунчаси марказий ўрин тутаяди. Шунингдек, педагогик фанда хусусий, шартли, маҳаллий ва субъектив янгиликка қизиқиш уйғотади.

Хусусий янгилик В.А. Сластениннинг аниқлашича, жорий замонавийлаштиришда муайян тизим маҳсулоти унсурларидан бирини янгилашни кўзда тутаяди.

Мураккаб ва прогрессив янгиланишга олиб келувчи маълум унсурларнинг йиғиндиси **шартли янгилик** ҳисобланади.

Маҳаллий янгилик конкрет объектда янгиликнинг фойдаланиши билан белгиланади.

Субъектив янгилик маълум объект учун объектнинг ўзи янги бўлиши билан белгиланади.

Илмий йўналишларда **янгилик** ва **инновация** тушунчалари фарқланади. **Янгилик - бу воситадир: янги метод, методика, технология ва бошқалар.**

В.И. Загвязинский **янги** тушунчасига таъриф бериб, педагогикадаги **янги** бу фақатгина ғоя эмас, балки ҳали фойдаланилмаган ёндашувлар, методлар, технологиялардир, лекин бу педагогик жараённинг унсурлари мажмуан ёки алоҳида олинган унсурлари бўлиб, ўзгариб турувчи шароитда ва вазиятда таълим ва тарбия вазифаларини самарали ҳал этишнинг илғор бошланмаларини ўзида акс эттиради.

Р.Н.Юсуфбекова **педагогик янгиликка** ўқитиш ва тарбия беришда аввал маълум бўлмаган ва аввал қайд қилинмаган ҳолат, натижа, ривожланиб боровчи назария ва амалиётга элтувчи педагогик воқеликнинг ўзгариб туриши мумкин бўлган мазмуни сифатида қарайди.

Педагогик инновацияда Р.Н.Юсуфбекова *инновацион жараён тузулмасининг уч блокни фарқлайди:*

Биринчи блок - педагогикадаги **янгини ажратиш** блоки. Бунга педагогикадаги янги, педагогик янгиликнинг таснифи, янгини яратиш шарт-шароити, янгиликнинг меъёрлари, янгининг уни ўзлаштириш ва фойдаланишга тайёрлиги, анъана ва новаторлик, педагогикадаги янгини яратиш босқичлари киради.

Иккинчи блок - **янгини идрок қилиш**, ўзлаштириш ва баҳолаш блоки: педагогик ҳамжамиятлар, янгини баҳолаш ва уни ўзлаштириш жараёнларининг ранг-баранглиги, педагогикадаги консерваторлик ва новаторлик, инновация муҳити, педагогик жамиятларнинг янгини идрок этиш ва баҳолашга тайёрлиги.

Учинчи блок - **янгидан фойдаланиш ва уни жорий этиш** блоки, яъни янгини тадбиқ этиш, фойдаланиш ва кенг жорий этиш қонуниятлари ва турларидир. М.М.Поташникнинг инновация жараёнлари талқинлари киши эътиборини ўзига тортади. У инновация жараёнининг қуйидаги тузилмасини беради:

- *фаолият тузилмаси - мотив - мақсад - вазифа - мазмун - шакл - методлар - методика компонентлари йиғиндиси;*
- *субъектив тузилма-инновацион фаолият субъектларининг халқаро, минтақавий, туман, шаҳар ва бошқа сатҳлари;*
- *сатҳий тузилма-инновацион фаолият субъектларининг халқаро, минтақавий, туман, шаҳар ва бошқа сатҳлари;*
- *мазмун тузилмаси - ўқув-тарбиявий ишлар, бошқарув (ва б.)да янгиликнинг пайдо бўлиши, ишлаб чиқиши ва ўзлаштирилиши;*
- *босқиччиликка асосланган ҳаёт даврийлик тузилмаси – янгиликнинг пайдо бўлиши - илдам ўсиши - етуклик – ўзлаштириши - диффузия (сингиб кетиши, тарқалиши) – бойиши (тўйиниши) – қолоқлик - инқироз – иррадиация(алданиши) – замонавийлаштириши;*
- *бошқарув тузилмаси - бошқарув ҳаракатларининг 4 та турининг ўзаро алоқаси: режалаштириши - ташкил этиши - раҳбарлик қилиши - назорат қилиши;*
- *ташкилий тузилма - диагностик, олдиндан кўра билиши, соф ташкилий, амалий, умумлаштирувчи, татбиқ этувчи.*

Инновация жараёни таркибий тузилмалар ва қонуниятларни қамраб олган тизимдан иборатдир.

Педагогикага оид адабиётларда инновацион жараёни кечишининг 4 та асосий қонунияти фарқланади:

- *педагогик инновация муҳитининг аёвсиз бемаромлик қонуни;*
- *ниҳоят амалга ошириш қонуни;*
- *қолиплаштириш (стереотиплаштириш) қонуни;*
- *педагогик инновациянинг даврий такрорланиши ва қайтиши қонуни;*

Аёвсиз бемаромлик қонунида педагогик жараён ва ҳодисалар тўғрисидаги яхлит тасаввурлар бузилади, педагогик онг бўлинади, педагогик янгилик баҳоланади ва у янгиликнинг аҳамияти ва қимматини кенг ёяди.

Ниҳоят амалга ошириш қонуни янгиликнинг ҳаётийлиги бўлиб, у эрта ё кеч, стихияли ёки онгли равишда амалга ошади.

Қолиплаштириш (стереотиплаштириш) қонуни шундан иборатки, унда педагогик инновация фикрлашни бир қолипга тушириш ва амалий ҳаракатга ўтиш тенденциясига эга бўлади. Бундай ҳолатда педагогик қолип (стереотип) қоқоқликка, бошқа янгиликларнинг амалга ошириш йўлига тўсиқ бўлишга мажбур бўлади.

Педагогик инновациянинг даврий такрорланиши ва қайтиши қонунининг моҳияти шундаки, унда янгилик янги шароитларда қайта тикланади.

Педагогик инновация тадқиқотчилари инновация жараёнининг икки типини фарқлайдилар:

Инновациянинг биринчи тип стихияли ўтади, яъни инновацион жараёнда унга бўлган эҳтиёж ҳисобга олинмайди, уни амалга оширишнинг барча шарт шароитлари тизими, усуллари ва йўлларига онгли муносабат бўлмайди.

Инновациянинг иккинчи тип онгли, мақсадга мувофиқ, илмий асосланган фаолият маҳсулидир.

Олий мактабдаги инновацион жараёнлар В.А.Сластенин, М.М.Левина, М.Я.Виленский ва бошқалар томонидан тадқиқ қилинган.

Олий мактаб инновацион жараёнлари негизида қуйидаги ёндашувларни белгилаш мумкин: маданиятшунослик жиҳатидан (инсонни билишнинг устувор ривожланиши) ёндашув; шахсий фаолият жиҳатидан (таълимдаги янги технологиялар) ёндашув; кўп субъектли (диалогик) ёндашув, касбий тайёргарликни инсонпарварлаштириш; индивидуал - ижодий (ўқитувчи ва талабаларнинг ўзаро муносабатлари) ёндашув.

Олий мактабда **инновацион фаолиятнинг субъекти** ўқитувчи, унинг шахсий имконияти ҳисобланади. Бунда ўқитувчи шахсининг ижтимоий-маданий, интеллектуал ва ахлоқий имкониятлари юксак аҳамиятга молик бўлади. Ҳозирги жамият, маданият ва таълим тараққиёти шароитида ўқитувчи инновацион фаолиятига зарурат туғилди. Инновационлик педагогик жараёни ифодалаб, нафақат унинг дидактик қурилмасига, балки ўқитувчининг ижтимоий моҳиятли натижалари ва руҳий қиёфасига ҳам тааллуқлидир. Инновационлик очикликни, бошқалар фикрининг тан олиншини билдиради. Ўқитувчининг инновацион фаолияти турли хилдаги қарашларнинг тўқнашуви ва ўзаро бойитилиши динамикасида амалга ошишини кўзда тўтади. Ўқитувчининг инновацион фаолиятини самарали амалга ошириш бир қатор шарт-шароитларга боғлиқ. Унга ўқитувчининг тайинли мулоқоти, акс фикрларга нисбатан беғараз муносабат, турли ҳолатларда рационал вазиятнинг тан олиншини уқтиришга тайёрлиги киради. Бунинг натижасида ўқитувчи ўз билим ва илмий фаолиятини таъминлайдиган кенг қамровли мавзу (мотив)га эга бўлади. Ўқитувчи фаолиятида ўз-ўзини фаоллаштириш, ўз ижодкорлиги, ўз-ўзини билиши ва яратувчилиги мавзу (мотив)лар муҳим аҳамият касб этади. Бу эса ўқитувчи шахсининг креативлигини шакллантириш имкониятини беради. Янгилик киритишнинг **муҳим шарт** **мулоқотнинг янги вазиятини** туғдиришидир. Мулоқотнинг янги вазияти - бу ўқитувчининг ўз мустақиллик мавқеини мустаҳкамлашга, дунёга, педагогика фанига, ўзига бўлган янги муносабатни ярата олиш қобилиятидир. Ўқитувчи ўз нуқтаи

назарларига ўралашиб қолмайди, у педагогик тажрибаларнинг бой шакллари орқали очилиб, мукамаллашиб боради. Бундай вазиятларда ўқитувчининг фикрлаш усуллари, ақлий маданияти ўзгариб боради, ҳиссий туйғулари ривожланади. Кейинги шарт - бу **ўқитувчининг маданият ва мулоқотга шайлиги**. Ўқитувчининг инновацион фаолияти воқеликни ўзгартиришга, унинг муаммолари ва усуллари ечишни аниқлашга қаратилгандир.

Ўқитувчи ва талаба ўртасидаги мулоқот намунасининг ўзгариши инновацион фаолият шартларидан биридир. Янги муносабатлар анъаналарда бўлганидек, кистовлар, ҳукмга бўйсунуш каби унсурлардан ҳоли бўлиши лозим. Улар **тенгларнинг ҳамкорлиги, ўзаро бошқарилиши, ўзаро ёрдам** шаклида қурилган бўлиши даркор. Улар муносабатларидаги энг муҳим хусусияти бу **ўқитувчи ва талабанинг ижоддаги ҳамкорлигидир**.

Инновацион фаолият қуйидаги асосий функциялар билан изоҳланади:

- касбий фаолиятнинг онгли таҳлили;
- меъёрларга нисбатан танқидий ёндашув;
- касбий янгиликларга нисбатан шайлик;
- дунёга ижодий яратувчилик муносабатида бўлиш;
- ўз имкониятларини рўёбга чиқариш, ўз турмуш тарзи ва интилишларини касбий фаолиятида мужассам қилиш.

Демак, ўқитувчи янги педагогик технологиялар, назариялар, концепцияларнинг муаллифи, ишлаб чиқарувчиси, тадқиқотчиси, фойдаланувчиси ва тарғиботчиси сифатида намоён бўлади. Ўқитувчининг инновацион фаолияти таҳлили янгилик киритишнинг самардорлигини белгиловчи муайян меъёрлардан фойдаланишни талаб қилади. Бундай меъёрларга - **янгилик, мақбуллик (оптимальность), юқори натижалилик, оммавий тажрибаларда инновацияни ижодий қўллаш имкониятлари** киради. Янгилик педагогик янгилик меъёри сифатида ўзида таклиф қилинадиган янгини, янгилик даражаси моҳиятини акс эттиради. Педагог олимлар янгиликнинг қўлланиш машҳурлиги даражаси ва соҳасига кўра фарқланадиган **мутлақ, чегараланган мутлақ, шартли, субъектив даражаларини фарқлайдилар**. Мақбуллик меъёри ўқитувчи ва талабанинг натижага эришиш учун сарфланган куч ва воситаларини билдиради. Натижалилик, педагогик янгилик ўз моҳиятига кўра оммавий тажрибалар мулки бўлиб қолиши лозим. Педагогик янгилик дастлаб айрим ўқитувчиларнинг фаолиятига олиб кирилади. Кейинги босқичда - синалгандан ва объектив баҳо олгандан сўнг педагогик янгилик оммавий татбиқ этишга тавсия этилади. В.А.Сластенин ўтказган тадқиқотлар ўқитувчининг инновацион фаолиятга касбий тайёргарлигини аниқлаш имкониятларини беради. Улар қуйидаги тавсифлардан

- мўлжалланган янгиликни ялпи ва унинг алоҳида босқичлари муваффақиятини башорат қилиш;
- келгусида қайта ишлаш мақсадида янгиликнинг ўзидаги ва уни татбиқ қилишдаги камчиликларни аниқлаш;
- янгиликни бошқа инновациялар билан қиёслаш, улардан самарадорларини танлаб олиш, уларнинг энг аҳамиятли ва пишиқлик даражасини аниқлаш;
- янгиликни татбиқ этишнинг муваффақиятлилик даражасини текшириш;
- янгиликни татбиқ этадиган ташкилотнинг инновация қобилятига баҳо бериш.

Ўқитувчининг инновацион фаолияти ўз ичига янгиликни таҳлил қилиш ва унга баҳо бериш, келгусидаги ҳаракатларнинг мақсади ва концепциясини шакллантириш, ушбу режани амалга ошириш ва таҳрир қилиш, самарадорликка баҳо беришни камраб олади. Инновацион фаолиятнинг самарадорлиги педагог шахсияти билан белгиланади.

В.А.Сластенин тадқиқотларида ўқитувчининг инновацион фаолиятга бўлган қобилятларининг асосий хислатлари белгилаб берилган. Унга қуйидаги хислатлар тааллуқли:

• **шахснинг ижодий-мотивацион йўналганлиги.** Бу - қизиқувчанлик, ижодий қизиқиш; ижодий ютуқларга интилиш; пешқадамликка интилиш; ўз камолотига интилиш ва бошқалар;

• **креативлик.** Бу – ҳаёлот (фантастлик), фараз; қолиплардан ҳоли бўлиш, таваккал қилиш, танқидий фикрлаш, баҳо бера олиш қобилияти, ўзича мушоҳада юритиш, **рефлексия; касбий фаолиятни баҳолаш.** Бу - ижодий фаолият методологиясини эгаллаш қобилияти; педагогик тадқиқот методларини эгаллаш қобилияти; муаллифлик концепцияси фаолият технологиясини яратиш қобилияти, зиддиятни ижодий бартараф қилиш қобилияти; ижодий фаолиятда ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам бериш қобилияти ва бошқалар;

• **ўқитувчининг индивидуал қобилияти.** Бу - ижодий фаолият суръати; шахснинг ижодий фаолиятдаги иш қобилияти; қатъиятлик, ўзига ишонч; масъулиятлилик, ҳалоллик, ҳақиқатгўйлик, ўзини тута билиш ва бошқалар. Олий мактабдаги **инновация жараёнлари характери** киритилган янгиликлар хусусиятлари, ўқитувчиларнинг касбий имкониятлари, янгилик киритиш ташаббускорлари ва иштирокчиларининг инновацион фаолиятлари хусусиятлари билан белгиланади. Инновацион фаолиятда энг муҳим масалалардан бири ўқитувчи шахсидир.

Ўқитувчи-новатор сермаҳсул ижодий шахс бўлиши, креативликни, кенг қамровли қизиқиш ва машғулликни, ички дунёси бой, педагогик янгиликларга ўч бўлиши лозим.

Ўқитувчини инновацион фаолиятга тайёрлаш икки йўналишда амалга оширилиши лозим:

- **янгиликни идрок қилишга инновацион шайликни шакллантириш;**
- **янгича ҳаракат қила олишга ўргатиш.**

Инновацион фаолиятни ташкил этишда талабаларнинг ўқув-билиш фаолияти ва уни бошқариш алоҳида аҳамиятга эга. Инновация жараёнлари, уларнинг функциялари, ривожланиш қонуниятлари, механизмлари ва уни амалга ошириш технологиялари, бошқариш тамойилларининг педагогик асосларини ўрганиш олий мактаб ўқув жараёнини замонавий педагогика ва психология фанлари ютуқлари асосида жаҳон стандартлари даражасида ташкил этиш имконини беради.

Олий мактабда ўқитишни ташкил этишнинг шакл ва методлари ва уларга қўйиладиган талаблар

Олий мактабдаги ўқитиш жараёни ўқитишнинг шакл ва методларини ташкил қилишнинг кўпқиррали ягона тизими рамкасида амалга оширилади. Олий мактабдаги ўқитишнинг шакл ва методлари йиғиндиси ўқув жараёнининг объектив қонуниятлари билан белгиланадиган ягона дидактик комплексни ташкил этади.

Олий мактабдаги ўқитишнинг шакл ва методлари таснифи ўзаро боғланган ва ўзаро шартланган икки фаолиятга таянади:

- ўқув жараёнини бошқариш ва ташкил этиш бўйича ўқитувчиларнинг фаолияти;
- талабалар ўқув- билиш фаолияти.

Педагогик мулоқот жараёнидаги маълумотлар алмашуви асосан уч шаклда амалга оширилади: монолог; диалог; полилог

Монолог - маърузачи ёки ўқитувчининг тингловчилар ёки ўқувчиталабалар қаршисига чиқиб нутқсўзлаши, дарсни баён этишидир. Айни шу усул таълим-тарбия жараёнидаги асосий восита эканлиги тўғрисида онгимизга ўрнашиб қолган тасаввур мавжуд. Бу ҳолатда гапирувчи маълумотларнинг асосий таянч манбаи ҳисобланади ва фақат ундангина фаоллик талаб қилинади. Монолог эгаси ўзимустақил тарзда маълумот мазмунини тингловчиларга етказиш ва ўз мавқеини таъкидлаш имконига эга бўлади. Лекин аудитория, яъни тингловчилар унга нисбатан анча пассив мавқеда бўладилар ва бу нарса маълумотнинг фақат кичик бир қисминигина идрок қилиш ва эслаб

қолишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам ўқитувчибу камчиликнинг олдини олиш учун аудиторияни фаоллаштиришнинг бошқа йўллари қидиришга мажбур бўлади.

Диалог - ўқув мавзуси ёки муаммони гуруҳ шароитида ўқитувчи билан биргаликда ва ҳамкорликда муҳокама қилиш йўлидир. Шунинг учун бу усул тингловчиларни нафақат фаоллаштиради, балки аудиторияда ижодий муҳитнинг бўлиши ва фикрлар алмашувидан ҳар бир иштирокчининг манфаатдорлигини таъминлайди. Яъни тингловчилар ўқув жараёнининг объектидан унинг субъектига айланадилар.

Диалог жараёнида ўқитувчи билан ўқувчилар ўртасида фикрлар алмашуви, билимларни ўзаро муҳокама қила олиш учун реал шароит яратилади. Лекин диалогни ташкил этишдан аввал ўқитувчи аудиториянинг у ёки бу хусусида билимлар ва тасаввурларга эга бўлиширни инobatда олиши зарур, акс ҳолда ўзаро мулоқат самарасиз ва мазмунсиз тортишувга айланиб кетиши мумкин. Диалог жараёнида уни ташкил этган шахс аудиториянинг у ёки бу муаммо юзасидан билимларини диагностика қилиш ва шунга мос тарзда ўзи шини ташкил этиш имкониятига эга бўлади. Айнан шу ҳолатдиалогнинг энг муҳим психологик аҳамиятидир.

Полилог: - гуруҳ ичидаги мунозарадир. У тингловчилар ёки ўқувчи ларнинг фаоллигини янада ошириш, улардаги ижодий қобилиятларни ривожлантириш мақсадада ишлатилади. Полилог жараёнида гуруҳ аъзоларининг ҳар бири муҳокама қилинаётган масала юзасидан ўз фикрини билдириш имкониятига эга бўлади, ўқитувчиси ушбу жараённинг ташкилотчи сифатида ўқувчи лар ёки талабалар фаолиятига бевосита аралашмайди. Бу усул дарс мавзуси кўпроқ назарий ҳарактерли бўлиб, янги ғоялардан уларнинг амалий жиҳатлари келтириб чиқарилиши зарурати бўлганда қўл келади. Лекин бу усул машғулотлар еки мулоқат дарслари энди бошланган пайтда ўтказилиши мақсадга мувофиқ эмас, чунки полилог учун ўқитувчи билан ҳамкорликда ишлаш тажрибасидан ташқари ёшларга ўша соҳа юзасидан маълум билимлар мажмуи ҳамда ҳамкорликда ишлаш тажрибаси зарур. Диалог ва полилог техникасини яхши эгаллаган муаллим мунозара ёки баҳсни самарали ташкил этишга лаёқатли бўлади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, мунозарани самарали ташкил этиш қобилияти ўз-ўзидан шаклланмайди, бунинг учун ўқитувчи умуман мунозара методикаларининг моҳияти ва уни ташкил этиш йўллари илмий-амалий жиҳатдан билиши керак. Олий мактабдаги ўқув жараёни шаклларига маъруза, семинар ва амалий машғулотлар, лаборатория машғулотлари, ўқув анжуманлари, маслаҳатлар, экскурсия, экспедиция, ўқув ишлаб чиқариш педагогик амалиёти, курс ва диплом ишлари, талабаларнинг мустақил таҳсили киради.

Маъруза – у ёки бу илмий масалани тўғри, мантиқий изчилликда ва аниқ изоҳлаб бериш.

С.И. Архангельскийнинг таъкидлашича, лекция ўқитувчи шахсининг барча бойлиги: онги, ҳиссиёти, иродаси, туйғуси, эътиқоди орқали талабалар ички дунёси билан мулоқотда бўлишининг энг самарали, жонли шаклидир. Бунда ўқитишнинг йўналтирув, ахборот бериш, методологик ва тарбиялов функцияларини рўёбга чиқаришга ёрдам беради.

Лекциянинг **йўналтирув функцияси**да талабаларнинг диққати ўқув материалининг асосий қоидалари, уни ўрганишдаги ҳамда бўлғуси касбий фаолиятидаги роли ва аҳамияти, уни ўзлаштириш методларига жалб қилинади. Лекциянинг **ахборот бериш функцияси** асосий илмий фактлар, қоидалар, хулосаларнинг моҳиятини очишда ўқитувчи томонидан амалга оширилади. Лекциянинг **методологик функциясини** қўллаш тадқиқот методларини қиёслаш, чоғиштиришга, илмий изланишнинг тамойиллари ва ёндашувларини аниқлашга ёрдам беради. Лекциянинг **тарбиявий функцияси** лекция жараёнида ўқув материалига ҳиссий баҳо бериш муносабатларини уйғотиш, қизиқишларини ўстириш, мантиқий фикрлаш ва исботлашни ойдинлаштириш йўли билан

амалга оширилади. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, лекцияда ҳал қилинадиган асосий вазифалар куйидагилардан иборат:

- *илмий билимларнинг муайян миқдори баён қилинади;*
- *талабаларга фан ва тадқиқотларнинг методологияси таништирилади;*
- *ўқув фаолияти ва ўқув машғулотларининг барча турлари орасидаги методик алоқалар кўрсатилади.*

Лекция дидактик мақсад, ўқитиш жараёнидаги ўрни, ахборотларни баён қилиш методларига кўра ўзига хос хусусиятларга эга бўлади.

Дидактик мақсадига (йўналганлигига) кўра - кириш, тематик ва умумий - якуний лекциялар фарқланади.

Кириш (муқаддима) лекцияда курс (бўлим, мавзу) нинг илм-фан тизимидаги ўрни, ушбу материални амалиётда қўллаш имкониятлари, курс (бўлим, мавзу) мазмунини ўрганиш методлари очиқ берилади. Бундай лекциянинг муҳим хусусияти шундаки, унда ўқитувчи асосий масаланинг у ёки бу томонларигагина тўхталади, бу масалалар кейинчалик албатта деталма-деталь ёритиб берилади.

Тематик лекциялар айниқса кенг тарқалган. Бундай лекция у ёки бу мавзуга бағишланган бўлиб, унда фактлар, уларнинг таҳлиллари, хулосалар мазмуни баён қилинади ва конкрет илмий қоидалар исботланади.

Умумий-якуний лекция аввал ўрганилган материалларни қайтадан умумлаштиришга қаратилган бўлади. Унинг мазмуни аввал баён қилинган мазмунга ўхшамайди, балки талабалар томонидан ўзлаштирилган ахборотларни юксак абстракциялаш босқичида тизимга туширилади. Бундай лекциялар талабалар билимининг чуқурлашишида ва ўқув фани методологиясини яхши тасаввур қилишда алоҳида аҳамиятга молик бўлади.

Ахборотларнинг баён қилинишга кўра лекциялар догматик, ахборот ва намоёниш қилиш ва муаммоли лекциялардан иборат бўлади, лекин шуни таъкидлаш жоизки, ҳар бир лекциянинг ўзига хос хусусиятларини қайд қилган ҳолда, улардаги умумий жиҳатларни ҳам фарқлаш лозим, чунки лекция ўқиш ва уни лойиҳалаш жараёнида уларни амалга оширмасдан бўлмайди, улар куйидагилар:

- илмийлик
- қулайлик;
- касбий йўналтирилганлик;
- оқибатли алоқани амалга ошириш.

Олий мактаб ўқитиш тизимида лекция билан биргаликда амалий (машқ, семинар ва лаборатория) машғулоти тури ҳам кирадики, улар: таълимий, тарбиявий ва назарияни амалиёт билан боғлаш функцияларини бажаради.

“Амалий машғулоти” термини педагогикага оид адабиётларда ҳам кенг, ҳам тор маънода изоҳланади. “Амалий машғулоти” термини кенг маънода машқ, семинар (уларнинг барча турлари) ва лаборатория машғулотларини умумлаштирилади. Амалий машғулотларнинг лекциядан фарқланадиган асосий меъёрларидан бири ўқув жараёни қатнашчиларининг биргаликдаги ҳаракатларида ўзига хос характердир. Улар вазифаларига кўра ҳам фарқланади. Агар лекцияда илмий билимлар асоси баён қилинадиган бўлса, амалий машғулотларда билимлар чуқурлаштирилади, кенгайтирилади ва деталлаштирилади. Энг муҳими, амалий машғулотлар талабалар билимини синашга ҳам хизмат қилади.

Амалий машғулоти шаклларида бири семинардир.

Семинар машғулоти куйидаги вазифаларни ечишга қаратилган бўлади:

- лекцияда баён қилинган назарий қоидаларни мустаҳкамлаш;
- фан бўйича билимларни кенгайтириш ва чуқурлаштириш;

- талабаларнинг илмий-тадқиқот, билиш қобилиятларини ўстириш;
- назарий ўқитиш жараёнида эгаллаган билимларининг амалиётда тан олиниши.

Педагогика назарияси ва амалиётида семинар машғулотларининг уч тури фарқланади: семинаролди машғулоти, семинар ва махсус семинар. Семинаролди машғулотлари, асосан, талабаларни мустақил ишнинг ўзига хос хусусиятлари билан таништириш мақсадида ўтказилади. Унда адабиётлар, маълумотнома-адабиётлар ва бошқа манбалар билан ишлаш усуллари ўргатилади, талабаларни бошланғич шаклда илмий-тадқиқот ишларига ўтишга ҳозирлайди. Семинаролди машғулотлари семинар машғулотларининг тайёргарлик шакли ҳисобланади ва одатда биринчи курсларда ўтказилади.

Мустақил ишлар Мутахассислар тайёрлаш тизимини тубдан қайта қуришда, ўқув-тарбия жараёнининг аҳамиятини оширишда талабаларнинг мустақил ишлари ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Таҳлиллар шунини кўрсатадики, мустақил ишлар деганда шундай ўқув фаолияти тушуниладики, унда билимлар эгалланиши билан бирга, кўникмалар шакллантириш ҳам мустақил ташкил этилиши таъминланади. Бу эса амалиётда хусусий-дидактик мақсадларга боғлиқ равишда 4 та мустақил иш типига амалга ошади.

Мустақил ишлар хусусий-дидактик мақсадининг биринчи тип – бу сиртдан қараганда фаолиятнинг алгоритми маълумотлари ва вазифалар шароитидан иборат, яъни дастлабки билимларнинг (билимларнинг биринчи босқичи) шаклланиши омиллари асосида талабаларда шаклландирган ва улардан талаб қилинадиган малакаларни аниқлашдир. Бу мақсадга етиш учун талабалар томонидан идрок қилинадиган вазифаларни ечиш зарурлиги кўзда тутилади.

Мустақил ишлар хусусий-дидактик мақсадининг иккинчи тип. *Бунда ўзлаштирилган ахборотлар хотирада қайта ишлашга ва типик вазифаларни, яъни билимларнинг иккинчи босқичини бажаришга қаратилган билимлар шаклланади.*

Педагогикага оид адабиётларда мустақил ишларнинг қуйидаги турлари қайд қилинади:

- намуналар бўйича мустақил ишлар;
- реконструктив-вариатив;
- эвристик (қисман, ижодий)
- ижодий тадқиқот.

Намуналар бўйича мустақил ишлар типик вазифаларни, турли машқларни намуна асосида ечишдир. Улар материални ўзлаштиришга омил бўлади, лекин талабаларнинг ижодий фаоллигини ўстирмайди.

Реконструктив-вариатив мустақил ишлар нафақат билимларнинг амалий тавсифномасини, балки билимлар тўзи лмасини қайта ишлаб чиқишни, масала, муаммони ечишда мавжуд билимларни жалб қилишни кўзда тўтади.

Эвристик мустақил ишлар лекция, лаборатория, амалий машғулотлар, семинарларда қўйилган айрим масала, муаммоларни ҳал қилиш билан боғлиқдир.

Тадқиқий мустақил ишлар тадқиқот муаммосини кўра олиш малакасини, уни мустақил ифодалай олиш, гипотезани белгилаб олиш, муаммонинг ҳал қилиниш режасини ишлаб чиқиш, уни ҳал қилишни мўлжаллайди.

Ижодий тадқиқот ишлари. Бундай ишларда вазифа муаммоли вазиятнинг юзага келишини тақозо қиладиган шароит яратишдан иборат бўлади. Талаба ўз фаолиятида тайёр намуналардан озод бўлган ҳолда масаланинг ҳал қилиниш йўллари кидиради, тадқиқ қиладир. Бундай ишлар сирасига эксперимент қўйиш, жиҳозлар, макетлар ва дастгоҳларни лойиҳалаш билан боғлиқ бўлган вазифалар киради. Шундай қилиб, мустақил ишлар ўқитишнинг энг муҳим методи бўлиб, унда талабалар машғулотларга тайёрланиш ва олинган билим, малака ва кўникмаларни мустаҳкамлаш

Олий таълимда кенг қўлланиладиган педагогик технологиялар:

- Муаммоли ўқитиш;
- Кейс технологиялари;
- Лойиҳавий таълим технологиялари;
- Танқидий фикрлашни ривожлантирувчи технологиялар;
- Ўйинли технологиялар;
- Ўқитишнинг табақалаштирилган ва индивидуал технологияси;
- Программалаштирилган ўқитиш технологияси;
- Компютер-ахборот технологиялари.

Муаммоли ўқитиш - бу такомиллашган ўқитиш технологиясидир. Ҳозирги олий мактабдаги самарали ўқитиш технологияси – бу муаммоли ўқитишдир. Унинг вазифаси фаол билиш жараёнига ундаш ва тафаккурда илмий-тадқиқот услубини шакллантиришдир. Муаммоли ўқитиш ижодий фаол шахс тарбияси мақсадларига мос келади. Муаммоли ўқитиш жараёнида талабанинг мустақиллиги ўқитишнинг репродуктив шаклларига нисбатан тобора ўсиб боради.

Компютер-ахборот технологиялари таълимда ахборот технологияларидан фойдаланишнинг ягона концепцияси тўла шаклланмаган бўлсада, бироқ педагог ва талабамуносабатларини моделлаштирувчи компьютер тизимларитобора кенгривожланмоқда. Бу йўналишда турли вариантдаги дарслик ва ўқув қўлланмаларининг шакллантирилиши, шахсий компьютерларнинг имкониятлари ортаётганлиги, лаборатория ишлари, табиий экспериментларни моделлаштирувчи дастурларнинг яратилаётгани замонавий педагогик ва ахборот технологияларини педагогик жараёнларга жорий этишга замин яратади.

Ўйинли технологиялардан фойдаланишнинг асосини талабаларнинг **фаоллаштирувчи ва жадаллаштирувчи фаолияти** ташкил этади.

Ўйин олимлар тадқиқотларига кўра меҳнат ва ўқиш билан биргаликда фаолиятнинг асосий турларидан бири ҳисобланади.

Психологларнинг таъкидлашларича, ўйинли фаолиятнинг психологик механизмлари шахснинг ўзини намоён қилиш, ҳаётда ўз ўрнини барқарор қилиш, ўзини ўзи бошқариш, ўз имкониятларини амалга оширишнинг фундаментал эҳтиёжларига таянади.

Ўйин ижтимоий тажрибаларни ўзлаштириш ва қайта яратишга йўналган вазиятларда, фаолият тури сифатида белгиланади ва унда шахснинг ўз хулқини бошқариши шаклланади ва такомиллашади.

Ўқув фаолиятининг асосий мотивлари бўлиб ички ўқув-билиш мотивларидир. Ўқув фаолиятининг энг муҳим мотивацияси эса талабанинг бўлғуси касбига бўлган қизиқиши ва мойиллигидир.

Талабанинг ўқув жараёнидаги эгаллаган билимларидан, касбий малакалари ва кўникмаларидан ҳиссий қониқиш ва ундан қувонч ҳиссини ҳосил қилиши лозим.

Бундай вазифаларни ҳал қилишда ўқитиш жараёнида ўйинли технологиялардан фойдаланиш улкан аҳамият касб этади. Ўйинли технологияларда ўқитишнинг фаол методларидан фойдаланиш мулоқотнинг демократик услуби ютуқларидан фойдаланишга хизмат қилади, талабаларнинг ижодий кучлари ва қобилиятини ўстиради.

Ўзини- ўзи баҳолаш саволлари.

1. Ўқув мотивацияси ва таълим самарадорлиги деганда нимани тушунасиш.
2. Таълим самарадорлигини оширишда нималарни жорий этиш зарур.
3. Таълим самарадорлигига таъсир этувчи омилларни айтиш?
4. Таълим ва тарбияни ўзаро муносабати нима?
5. Талабанинг ўқув жараёнидаги муносабатига қандай қарайсиз?

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

1. Сайидахмедов Н.С. Педагогика амалиётида янги технологияларни қўллаш намуналари. – Т.: Янги аср авлоди, 2001.- 40 б.
2. Сайидахмедов Н.С. Педагогик маҳорат ва педагогик технология. – Т., ЎзМУ қошидаги ОПИ. – 2001.(88-бет)
3. Азизходжаева Н.А. Педагогические технологии и педагогическое мастерство. Тошкент-2005.
4. Махмудов И.И. Бошқарув психологияси: Ўқув қўлланма / Масъул муҳаррир: А.Холбеков. – Т.: ДЖҚА “Рахбар” маркази; “YUNAKS-PRINT” МЧЖ, 2006.

2. МАВЗУ: Педагогик коммуникацияда психологик компетентлик

Режа:

1.Таълим психологияси

2.Тарбия психологияси

3.Ўқитувчи психологияси

4.Шахснинг таркиб топиши ва психик ривожланишдаги таъсир этувчи омиллар.

5. Таълим-тарбия ва ривожланиш ўртасидаги ўзаро муносабат муаммоси.

6. Турли ёш даврларига мансуб ҳолда билиш, ҳиссий-иродавий жиҳатларнинг ривожланиши тавсифи

Таянч иборалар: таълим, таълим технологияси, тарбия технологияси, ўқитувчи психологияси, ёш.

Таълим психологияси

Маълумки, қабул қилинган “таълим тўғрисида” ги қонун ва “кадрлар тайёрлаш миллий дастури”да шахс камолоти энг асосий масала қилиб олинган. республикамізда уларда кўрсатиб ўтилган вазифаларни рўёбга чиқариш бўйича жиддий ишлар амалга оширилмоқда. Ҳар бир ёш даврнинг психологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тарбиявий таъсир ўтказиш инсонда ўз-ўзини англашни вужудга келтиради. болада ўзини англаш туйғуси қанча эрта уйгонса, шахсий нуқтаи назар, ўз хулқини ҳис қилиш, ўзининг амалий ва жисмоний имкониятларини баҳолаш шунчалик тез пайдо бўлади. худди шу аснода инжиқлик, ўжарлик ва қайсарлик каби иллатлар таркиб топишига руҳий тўсиқ вужудга келади. шахслараро муносабатлардаги қарама-қаршилик, инкироз ривожланиш қонунларига лоқайд қарашнинг оқибатидир. инсон психикасидаги умидсизлик, ижтимоий адолат учун курашиш руҳининг ўзгариши-назария билан турмуш номутаносиблигининг махсулидир. одамларда эътиқод, дунёқараш, муомала, мулоқот, мустақил хулқ-атворни шакллантириш кўпроқ юқоридаги омилларга боғлиқдир. кишилардаги ташаббускорлик ҳамда тўсиқларни енгишга интилишни аниқлаш ва уларга педагогик психология хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда руҳий туртки бериш мақсадга мувофиқдир. Умуман ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида оила, тарбия, муассасалари, ишлаб чиқариш корхонаси ва жамоат ташкилотларида педагогик психологиядан фойдаланиш таълим ва тарбиянинг шахслараро ижобий муносабатлар ўрнатишнинг, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг гаровидир. Таълимдаги янгилашни, асосан, “давлат таълим стандартлари” ни ишлаб чиқишнигина амалга оширмай, балки таълим жараёни орқали ўқувчининг ўз келажагини ёрқин тасаввур қила оладиган, бу борада ўз тақдири ва ўз шахсига онгли муносабатда бўлиб, турли фаолиятларда ўз-ўзини ривожлантира оладиган эркин, фаол ва мустақил шахсни шакллантиришни кўзда тутди. Мустақил республикамізнинг келгусидаги ривож, равнақи ҳар томонламабаркамол, ўзига, бошқаларга, жамиятга, табиатга ва меҳнатга тўғри муносабатни билдира оладиган, мустақил фаолият кўрсата оладиган, ижодкор ва тадбиркор шахсга боғлиқдир. ўқувчида ана шу хусусиятларнинг ривожланиши сўзсиз ўқитувчига, унинг ўқув - тарбия жараёнини тўғри бошқара олишига боғлиқ. бугунги кунда ҳар бир фан ўқитувчиси ўқувчиларга “давлат таълим стандартлари” да белгиланган билимлар меъёрини ўргатиш, демакки,

“яхши физик”, “яхши адабиётчи”, “яхши тарихчи” бўлиш эмас, балки ўз фанини ўқитиш орқали ўқувчи шахсининг юқорида кўрсатиб ўтилган жиҳатларини тарбиялай оладиган - яхши ўқитувчи бўлиши лозим. яхши ўқитувчи бўлиш учун эса ўқув жараёнини яхши, тўғри, одилон ва оқилон бошқара олиши жуда муҳимдир.

Педагогик психология XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб вужудга келган ва психология фанига генетик ғояларнинг кириши билан янада риводланди. Рус педагоги К.Д.Ушинский (1824-1870) ўз асарларида жумладан “Инсон тарбия предмети сифатида” асарида шундай деб ёзади: “Инсонни ҳар томонлама тарбиялайдиган педагог уни ҳар томонлама билиши, тушуниши керак”.

Бола тарбиялаш ва унинг ривожланишининг психофизиологик жиҳатларини И.М.Сеченов (1829-1905) кўрсатиб ўтган. У кишининг психик ривожланиши сабабли боғланиш асосида содир бўлади дейди. Яъни психиканинг келиб чианбаи - ўзгариб турувчи ҳаёт шароитларидаги қўзғатувчилардир ва буқўзғатувчилар инсон нерв системасига таъсир қилади ва мураккаб боғланиш пайдо бўлади. Манна шу боғланиш эса бола психикасининг ривожланишига олиб келади.

И.П.Павловнинг бош мия қобиғидаги нерв боғланишлари тўғрисидаги қонунлари ва умуман психологик соҳасида экспериментларнинг сезиларли ютуқлари (Вебер, Фехюр) томонидан хотиранинг ўрганилиши ёш ва педагогик психологиянинг ривожланиши етарлича асос бўлди.

Ёш психолог ва педагогик психология бир-бирига маҳкам боғлиқ ва улар бири иккинчиси тақозо этади. Уларнинг ҳар иккиси битта умумий объектни – улғайиб бораётган шахснинг психик фаолият ҳамда унинг хулқ-атворини тадқиқ этади. Шунга қарамадан ҳар иккисининг алоҳида вазифалари ҳам бор.

Ёш психологияси одамнинг психик ривожланиш хусусиятларини антогенезда, яъни организмнинг вужудга келишидан бошлаб то умрининг охиригача бўлган индивидуал ривожланиш йўлида ўрганади. Ёш динамика, психологик жараёнларнинг ривожланишидаги қонунлашлар ва етакчи олимлар ҳамда одам ҳаётининг турли босқичларида унинг шахсга хос бўлган хусусиятлар ёш психология фанининг тадқиқот предмети ҳисобланади.

Таълим психологияси шахснинг билимларни эгаллаш, мустаҳкамлаш услубларидан иборат фаолият жараёнини қамраб олувчи қатор саволларнинг тузилишини ўрганади, шунингдек, уларнинг натижасида одамнинг индивидуал тажриба, билим, малака ва қўникмалари шаклланади. Инсон дунё билан ҳамкорликдан нимадир янги нарса ўрганиш ва ўз эҳтиёжларини қондириш услубларини такомиллаштириб борганлиги сабабли ҳам билим олишга бўлган интилиш инсоннинг бутун умри давомидатаъкиб этиб боради, чунки одам ҳар бир амалиёт билимини ҳаётдан ўрганади. Бошқача қилиб айтганда, таълим олиш ҳар бир фаолиятда мавжуд бўлиб, у субъектнинг шаклланиш жараёнини ўз ичига қамраб олади. Шундай қилиб, таълим олиш етарли даражада кенг тушунчадир, у ўз ичига нафақат таълим олишнинг уюштирилган шакллари, (мактаб, курслар, олийгоҳ), балки инсон томонидан кундалик ҳаётда эгаллаётган билим ва малакаларни ҳам ўз ичига олади.

Бошқа фаолият турлари бўлмиш ўйин ва меҳнатдан ўзининг махсуслиги моҳияти билан ажралиб турувчи бу фаолиятни психологик фаолияти сифатида ёндошилганда, ўқиш фаолиятининг уюшган шакллари кўрилади. Унинг энг муҳим жиҳати шуки, у исталган бошқа бир фаолиятга инсонни тайёрлайди ва унинг асоси бўлиб ҳисобланади.

Психологларнинг бу борадаги изланишларига кўп бўлгани йўқ (тахминан 50 йиллардан бошланган) ва бу соҳада ҳали у даражада сезиларли ишлар қилинган эмас. Аммо ўқиш фаолиятини ташкил қилиш учун асос етарли даражада шаклланган, ва улар ўқитиш назариясининг аниқ савол-муаммоларига психологиянинг бир ёқлама ёндошишига йўл қўяди.

Ўқиш фаолиятининг назариясининг асоси нима ва у психология ўқитиш методикаларини ишлаб чиқишда қандай аҳамиятга эга?

Авваломбор психологиянинг қайси соҳасида ишлашдан қатъий назар, ўқитувчи ўқиш фаолияти назарияларининг асосий қонун қоидаларини билиш зарур. Бу билим эгаллаб олиш қоидалари ва ўқитиш методикаларини тўғри тузиш учун жуда муҳим. Ўқиш фаолияти психологияда илмий тушунча сифатида бир яққол ифодага эга эмас. Совет педагогикаси ва психологиясининг «классик» назарияларида - бу «кичик мактаб ёшдаги етакчи фаолият», «ижтимоий фаолликнинг асосий шакли» сифатида эътироф этилади.

Д.Б.Эльконин ва В.Давидовнинг таъкидлашича ўқиш фаолияти - бу ўқувчининг назарий билимлар - ўзлаштиришга қаратилган ва фикрлашнинг ўсишини таъминлайдиган фаолиятларидан бири сифатида кўрсатилади. Ўқиш фаолияти ўқувчининг ўзи амалга ошириб ўзини ўзгартириш учун махсус ташкил қилинган фаолият бўлагидир. Ўқиш фаолиятининг муҳим қисми ўқув топшириқ ҳисобланади. Топшириқ ечилиш жараёнида, ҳар бир амалий машғулотдаги каби, ўқувчи томонидан ўрганилаётган объектда ёки бу ҳақдаги тасаввурда маълум бир ўзгаришлар юзага келади, аммо натижада субъектнинг ўзи ўзгаради. Ўқув топшириғи субъектда олдиндан берилган ўзгариш содир бўлгандагина ечими топилган деб ҳисоблаш мумкин. Ўқиш фаолияти жараёнида (ёш авлод) ўқувчилар катталарнинг тарбиясига таянади, ўрганади. Ҳар бир ёш авлод дунё ҳақидаги билимларни бевосита уни ўраб турган борлиқдан олади, аммо ёшлар бу билимларни ўзи яратмайди, балки уларни катта авлодлардан «нарса (буюмлар), махсус ташкилот ва янги авлоднинг бу нарсалар билан боғлиқ фаолияти орқали» олади.

Айнан мана шу «буюмлар билан» махсус уюштирилган фаолияти, инсоният тажрибаси, катта авлоднинг ана шу буюм - махсулотни яратиш бўйича тажрибасининг эгаллаши ўқиш фаолиятидир.

Ўқиш фаолиятининг аҳамияти - бу «ўқувчиларни ташқи олам билан боғловчи фаолияти»нинг бевосита натижасидир. Бу ўқувчилар фаолияти бўлиб ўқитувчи томонидан ташкил қилинган ва у билан ҳамкорликда амалга оширилади.

Ўқув фаолияти куйидаги умумий тузилишга эга: эҳтиёж - топшириқ-мотивлар-ҳаракат-операция.

Эҳтиёж ўқувчининг у ёки бу предметни назарий ўзлаштиришга қаратилган ўқув фаоллигидир. Назарий билимларга аниқ бир предмет ривож ва келиб чиқиши ҳақидаги қонун - қоидалар киради. Буларни фақат уюштирилган таълим - назарий ўрганиш фаолиятида ўзлаштириш мумкин.

Ўқиш фаолияти тузилишининг муҳим элементларидан бири ўқув топшириғидир. Уни бажаришда ўқувчилар аниқ бир ҳаракат ва операцияларни бажарадилар. Ўқув фаолиятлари ҳар - хил бўлиш мумкин, аммо асосий мотив бўлиб (махсус) ўрганишга қизиқиш ҳисобланади. Ўқиш фаолиятининг амалга оширилиши ўқувчи томонидан бажарилаётган, маълум бир мотив билан бошқарилаётган ўқув фаолияти ёки ўқув топшириғини ечишга қаратилган операция ташкил этади.

Бу фаолиятнинг мақсади - назарий билимни эгалашдир.

Хуллас, ўқув топшириқларини ечиш ва ўқув фаолиятини махсус таркиб топиши, унинг тузилиш хусусиятларига боғлиқ бўлади. Ўқув топшириғининг моҳияти нимада? Психологлар ўқув топшириғининг қатъий фарқланиши хилма-хиллиги ва ҳаёт давомида юзага келадиган амалий машғулотларнинг турли туманлиги ҳақида кўп ёзишган. Агар ҳар бир амалий машғулот ечилиши алоҳида фанларнинг ўзгаришига олиб келса, ва бу мақсад бўлса, унда ўқув топшириғини ечишдан мақсад предметни ўзлаштириш эмас, балки бу ўзгаришларни киритиш услубларини ўзлаштиришдир. Масалан, техник телевизор бузилганида тузатса, политехника институти талабаси бу ишни амалий машғулотда бажарар экан, у нафақат буни тузата олади, балки уни бартараф этиш усулларини ҳам ўрганиб олади. Натижада иш билан бирга ўқиш фаолиятида субъект сифатида янгилик

олади ва ўзгаради. Аммо телеаппаратура созловчиси бўлиш учун биргина бунинг ўзи кифоя эмас, у ҳар томонлама мутахассис бўлиш учун бу ишни яна бир неча бор такрорлаши зарур ва айнан ўқиш фаолиятининг вазифаси шундаки, ўқувчи топшириқнинг қандайдир бир-бирига ўхшаш жавобини эмас, балки, ҳар қандай турли босқичдаги топшириқлардан принципиал жавобини топа олишни билишдир. Ўқитувчи эса, ўқувчи олдига шундай топшириқ қўйиши керакки, у турли умумий ва аниқ вазиятларда ўқувчини муаммони умумий ечимини топишга йўналтириши керак.

Мактаб ва олийгоҳ талабалари амалиётда назарий билимларни тажриба асосида ўрганиб боришади. Жумладан, математик масала мисолида хусусий (умумий 1) масаланинг аниқ бир ечимидан, ўқув топшириғини умумий ечим йўли билан ишлашни кўрсатиш мумкин.

Талабалар томонидан психологияни ўрганилаётганда ўқитувчи уларга инсон фаолияти билан боғлиқ н бир қатор топшириқларни тузиши ва уларга бериши мумкин. Унинг барча саволи бир хил, яъни «Бу фаолият бўлиб ҳисобланадими?». Бунинг натижасида талабалар фаолият тушунчасини ўзлаштириб олишлари лозим биз биламизки, ўқув фанлар тизимида, ҳақиқатдан ҳам билимни ўзлаштириш учун ўқув жараёни ўқув топшириқларини ечиш тизимига айланиши лозим. Бошқача қилиб айтганда ўқув топшириғини ечиш эпизодик эмас, балки ўқиш фаолияти эгалланган назарий билимларни амалиётда қўллаб, ўрганишни, ўқитувчи томонидан берилаётган тайёр билимларни китоблардан олиши эмас, балки ўқувчининг ўзи фаол фаолият юритиши лозим.

Ўқувчи томонидан ўқув топшириғини ечишиш жараёнининг ўзи - бу ўқув фаолияти дейилади. Бу жараённинг таркибий қисми бўлиб) ўқитувчи томонидан ўқувчи олдига ўқув топшириғининг қўйилиши; б) ўқувчи томонидан топшириқ ечимини қабул қилиниши; в) ўтилаётган фани билан боғлиқликни излаш мақсадида ўқувчи томонидан ўқув топшириғининг қайта кўриб чиқилиши; г) ажратилган муносабатни моделлаштириш; д) бу муносабатни «соф ҳолда» ўрганиш учун моделни ўзгартириш; е) умумий усул билан ечиладиган топшириқлар тизимининг қурилиши; ж) аввал бажарилган ҳаракатнинг назорат қилиниши ва кейинги ҳаракатга ўтиши; з) баҳолаш (ўз-ўзига баҳо бериш) ҳамма ҳаракатларнинг яхши бажарилиш услубини ўқув топшириғининг ечилишининг умумий услубини ўзлаштириш ва бошқалар.

Барча юқоридаги элементларнинг кетма-кет ўқув топшириғида бажарилиши талабанинг ўқиш фаолиятини ташкил этади.

Экспериментал ва назарий текширишлар ўтказилган мактабларда ўқиш фаолиятининг асосий назарий муаммоларини ишлаб чиққан жамоат психологлари назарияси фаолият ва психиканинг бирлик принциpidан самарали фойдаланганлар. Аммо умумий назарияни ўқитиш мумкин, қўлланилиши маълумолдини олиш чоралари нафақат мактаб таълимининг, балки ўқитишнинг бошқа турларига катталар (талабалар) тажрибаси асосида қурилган.

«Ўқиш фаолияти» тушунчасининг ўзининг пайдо бўлганлигига кўп бўлгани йўқ, кўпи билан 20 йил аввал, бу ўқувчиларнинг билим савияси критериялари тавсияномаси ишлаб чиқилиши билан боғлиқ бўлган. Ўқув фаолиятининг тўлалигича кўриб чиқиш зарурати билан у нафақат билим, кўникма, малака ва улар ортидаги усуллар, ўқувчиларнинг ўқув материали билан ҳаракат операцияларини, балки, ўқувчи томонидан ўқув материалининг қабул қилиниши, унинг ўзи томонидан назорат қилиниши, ўз-ўзига баҳо беришини ҳам ўз ичига олади.

Ўқиш - бу мустақил фаолиятни бажариш, буни ўқув материалига ижодий ёндашмасдан, ўқув топшириғини ўзини таҳлил қилиш ва ўзинибаҳолаш билмасдан бажариб бўлмайди. Ўқишга ўрганиш - бу ўқув фаолиятини бажариш талаба учун зарур топшириқ бўлиб ҳисобланган.

Ҳар бир олийгоҳдаги психология ўқитувчисининг олдига қўйилган муҳим топшириқ - талабанинг ўқув фаолияти шаклланиши, ёки уни психологиясини ўрганишга қаратилган. Талаба ўзи мустақил ишлашни билмаса, ўзининг идроки, ақли билан иш юритишни билмас экан, у доимо ўқитувчининг оғзидан чиққан тайёр билим ва кўникмаларни ўзлаштиришга ҳаракат қилади ва китобдаги илмий, тушунчаларни механик тарзда ёдлаб олади, аммо унинг ўзи бирор марта ҳам бу билимларни амалиётда қўллай олмайди. Бу эса унинг кишилар билан онгли, тўғри психологик мулоқот ўрнатишга ва фаолиятни йўлга қўйишга, психологик фикр юритишга ўргана олмаслигига сабаб бўлади.

Талаба фаолиятини қандай шакллантириш лозим? Бу ҳар бир талабани психология фанини тўғри ўрганишига боғлиқми? Бироқ ўқишнинг моҳияти нимада? Психологияда бу муаммо қуйидагича изоҳланади; қандай қилиб аввал ўқувчига номаълум, ноаниқ бўлган, унинг онгида бўлмаган нарса унга маълум бўлади, объективдан субъективга ўтади, идеалдан материалга айланади?

Юқоридаги саволларга жавоб айнан тўғри билим олишга йўл кўрсатади. Бу муаммо ечими билан йирик психологлар 50 - йилларда тадқиқот ишлари олиб борганлар. Хусусан, П.Я.Гальперин ва унинг шогирдлари «Яндай қилиб, инсон онгидан ташқарида бўлган, унинг ақли ички бўлиб қолган, яъни унинг онги маҳсули, унинг ақл хусусиятига айланади?», - деган саволга жавоб излаштириш-секин қуйидаги хулосага олиб келди: П.Я.Гальпериннинг ақлий ҳаракатларнинг шаклланиш концепцияси ҳақидаги маълумотларни келтиради.

Бу концепция катта умумпсихологик аҳамиятга эга, чунки у юқорида қўйилган саволларга жавоб бериб қолмай, балки ҳайвонлар психологиясидан фарқли бўлган, инсон психологияси эволюцияси тамойилларини, психологик фаолият турлари ва шакллари, унинг қонуниятлари ҳамда шаклланиши ҳақидаги маълумотларни ҳам ўзида мужассамлаштирган.

Бу назариялар билан боғлиқ ҳолда ўйланган ҳаракатларни шакллантирувчи фаолият - ўқиш фаолияти деб кўриб чиқилганди. Ўйланган ҳаракатлар - инсоннинг ҳар бир амалий ва билишга йўналтирилган фаолияти, индивидуал тажрибада шаклланиб, исталган бир қатор ўзгаришларни бошидан кечиради. П.Я.Гальперин концепциясида ўқиш махсус ҳаракатлар тури сифатида кўриб чиқилади, уларни бажариш ўқувчида янги билим ва малакаларни ҳосил қилади. Шу сабабли, бу назария тарафдорлари ўқиш мақсади бу билимлар билан ишлай олиш, лекин фақат билимларни ўзи кифоя эмас, - деб билишади. Ҳар бир ўқитиш инсонни «нимадир қилишга ўргатиш»ни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Бунда ўз касбий вазифаларни бехато бажарадиган мутахассислик учун, амалга оширишнинг қайси элементлари мустаҳкам йўриқнома бўлиб ҳисобланишини билиш лозим. Бу элементлар тўплами (йўриқномалар), ўрганувчининг (фаолиятининг йўриқномаси) ўрганиш фаолиятининг энг асосий йўриқномаси бўлиши лозим.

«Ҳаракатнинг асосий йўриқномаси - бу фаолият - ҳаракатини бажараётган кишининг асосий таянчи бўлиб ҳисобланади». Ўрганувчи бу муайян бир ҳаракатни билмагани, ва бу ҳаракатни бажаришга энди ўрганаётгани учун ҳам, (ўргатувчи) ўқитувчи унинг қўлига маълум бир ҳаракатни бажаришда таяна оладиган йўриқномаларни бериш лозим.

Бошқача қилиб айтганда, бирор бир фаолиятга илк бора қўл ураётган киши, агар қўлида маълум бир асосий ҳаракат йўриқномаси бўлса, у бемалол бу ишни тўғри лекин жуда секин бажара олади. Шундай қилиб, у ҳар қандай янги ишни, ҳар бир янги фаолиятни бажаришга, у тригонометрик топшириқ, ҳоҳ у орфографик жиҳатдан тўғри хат ёзиш, ёки янги самолётни йиғиш бўлмасин психологик ҳодисанинг таҳлилини бажаришга ўрганиб олади.

П.Я.Гальперин таъкидлашича - «Инсоннинг ҳар бир ҳаракатининг назорат, бажарув ва мўлжал қисмлари мавжуддир. Ўқув жараёнида ўқувчи йўл-йўриқни мўлжалга

қараб фаолиятни бажаради ва бу ўқитувчи томонидан назорат қилинади. Йўриқнома ҳам ўқитувчи томонидан берилади.

Бу концепция асосида ўқитиш фаолиятини ташкил этишнинг яхши натижа бериши нафақат П.Я.Гальперин издошлари томонидан, балки бутун унинг мактаби томонидан ҳам исботланган.

Таълим психологиясининг яна бир йўналиши бўлиб назарий юксалтиришга асосланган субъектнинг фаоллиги шакли деб айтиладиган ўқув фаолияти ҳисобланади, у авлодларнинг ижтимоий тажрибаси натижасида индивидуал ривожланиш шартига қаратилган бўлади. Д.Б.Эльконин ўқув фаолиятининг муҳим қисми бўлган ўқув топшириғининг ечимини топиш натижасида фаолиятни бажарувчи субъектнинг ўзгариши, унинг дунёқараши, билими, малакаларини шаклланишига сабаб бўлишини кўрсатиб берган. В.В.Давидов, ўқув фаолияти - бу назарий билимни эгаллашни ўзи, ўқиш фаолиятининг шаклланишига эса мустақил ўқиш ва ижодий ёндошиш сабаб бўлиши аниқлаган.

Д.Б.Эльконин ва В.В.Давидов 1960-1970 йилларда ўқитишни ривожлантириш тизмини ишлаб чиқадилар ва мактаб амалиётида синаб кўрдилар. Унинг асл моҳияти бўлиб нафақат ўқитувчиларни ўқув жараёнида маълум бир билимлар билан қуроллантириш, балки уларни ҳар қандай илмий маълумот билан ишлай олишга ўргатиш бўлиб ҳам ҳисобланади. Бу мактаб намоёндалари фикр юритишга ўргатиш лозимлигини, яъни ўқувчиларда замонавий фикр юритиш асосларини эгаллашлари илгари сурадилар. Бошқача қилиб айтганда, ўқишни шундай ташкил этиш керакки, доимо у «Ривожланувчи характерга» эга бўлиш лозим.

Демак ўқиш - бу фикр юритишга ўрганишдир. Ривожланувчи ўқитиш ғояси ўша йилларда бошланғич мактаб дастурига (уни эгаллаб олиш 3 йил мабойнида бўлади 4 йил эмас) ва 5-8 синфлар (алоҳида предметлар) ўрганадиган алоҳида фанлар дастурига ҳам киритилган эди. 1996 йилда бу дастур билан 1000 дан ортиқ ўқитувчилар ишлаган.

Эльконин - Давидов системаси бўйича экспериментал синфларда «асосан ўқув фаолиятининг шаклланиш жараёнининг тавсифномаси, интеллектуал ривож, ўқувчилар жамоаси ва шахснинг ривожланиши сифати билан бу ўқитиш жараёнларининг анъанавий шароитдаги ривожлантириш, ўқитиш ғояси тизими тавсифномаси билан кўриб чиқилганда тўғри келади». Бу натижалар тавсифномаси анъанавий ўқитиш тизимида одатда режалаштирилмайди ва ўқитиш натижаси сифатида юзага чиқмайбаҳоланади.

Эльконин - Давидов ғоявий тизимида ўқитиш натижалари тавсифномаси ўз ичига қуйидаги кўрсаткичларни олади; а) ўқиш фаолиятининг шаклланганлик даражаси; б) ўқувчиларнинг интеллектуал ривожланиш даражаси; в) ўқувчилар жамоасининг ва шахсни ривожланиш даражаси; г) ўқитиш охирида ўқувчиларнинг билим, малака ва эгаллаган кўникмалар даражаси.

Биз кўрганимиздек, тавсифномалар ичида, деярли якка ва асосий анъанавий тизимда ўқитишнинг сифати кўрсаткичида билим ҳажми даражалари мавжуд эмас. Бундан кўринадики, ривожлантирувчи ўқитиш тизими томонидан билимнинг зарур ва кераклилари инкор этиладими? Албатта йўқ, бу ерда эътибор билим сонига эмас, шахснинг қандай билим, малака ва кўникмалар, услублар ва бошқа сифатли жиҳатларини эгаллаганига қаратилади. Ахир билим шахсни ривожланишига ҳисса қўшиш ва фақатгина ўқитиш мақсади бўлиб қолмаслиги керак.

Шундай қилиб, ўқув фаолияти - субъект фаолиятини ўзгартирувчи, ҳеч нарсани билмагандан билувчига билим, малака ва кўникмаларни эгаллаган шахсга айлантиришдир. Шунинг учун ҳам ўқув фаолияти ўз-ўзини ўзгартириш, ўзини намоён этиш фаолияти деб аниқланиши мумкин ва бунинг предмети сифатида ўқувчиларнинг ижтимоий тажриба орттириш орқали эгаллаган тажрибаларини олиш мумкин. Ижтимоий

тажрибанинг эгалланган бўлаги ва бу аввалги тажрибани ўзгартириш ҳисобига ўқув фаолиятининг махсулини ташкил этади.

Яна бир бор таъкидлаш жоизки: ўқув фаолиятининг предмети, махсули, мақсад ва натижаси бўлиб фақат билим бериш ҳамда эгаллашгина эмас, балки ўқувчининг интеллекти, шахсий сифатлари, ва олган билимининг натижаси бўлган билим, малака ва кўникмалари ҳисобланади. Ўқув фаолиятининг асосий вазифаси бўлиб ўқувчининг илмий назариялари асосида мустақил фикр юритишга ўргатиш ҳисобланади.

Агар ўрта, олий ёки бошланғич мактаб фикрлашга ўргатиш лозим бўлса, у ҳолда буни қандай амалга ошириш лозим? Бу саволга жавоб бериш учун фикрлаш психологиясидан келиб чиқиш керак. Замонавий илмий тасаввурлар бўйича фикрлаш- бу шундай махсус муаммонинг ечимики, унинг баъзи шартлари юзада ётади, (ёки юзаки) бошқалари эса мавжуд бўлмайди. Фикрлаш бу - предмет таҳлилининг кузатишлардан яширин бўлган муносабатларни намойиш этишга (очишга) қаратилган психологик фаолиятдир. Агар топшириқнинг барча шартлари ёритилган бўлса, у ҳолда фикрлаш талаб этилмайди ва инсон бу топшириқни хотира ёки бевосита қабул қилиш, шунингдек ўзига хос қарорга олиб боровчи йўл билан ҳал этиши мумкин. Фикрлаш топшириқ бўлганда, (савол) тайёр жавоб на хотирада ва на диққатда бўлмаганида ишга тушади. Шундай қилиб, инсон муайян вақтда муаммоли кўринган вазиятга тушиб қолади, ноаниқ ва номаълум бўлган нарсани ёритиш фикрлашни тақозо этади. Айнан шу нарсага талабалар ва ўқувчиларни ўргатиш лозим. Фикрлашга ўрганиш - бу билимлар ўртасидаги тафовутни ечиш, ўқувчи эга бўлган ва ўқувчи эга бўлмаган аммо юзага келган муаммо - топшириқни ечишда унга асқотадиган билимлардир.

Бу борадаги тавсиялар М.И.Махмутовнинг «Ўқитиш муаммолари» китобидан ўрин олган. Худди шу ном билан чоп этилган И.Я.Лангернинг брашюраси ҳам мавжуд. Уларнинг ҳар иккиси ҳам педагогик фанлар доктори бўлиб, вазиятни «Педагогик нуқтаи назаридан таърифлайди Лангернинг таърифига кўра, - бу шундай ўқитишки, бунда ўқувчилар ўқув материаллари асосида тузилган тизимли муаммолар ва муаммоли топшириқларни ечишга жалб этиладилар. Муаммоли ўқитишда билимлар ўқувчиларга тайёр ҳолда берилмайди, - деб ёзади М.И.Махмутов балки, муаммоли вазият жараёнида уларнинг ўзи томонидан ўрганиш фаолиятида эгалланади. Психологлар Т.В.Кудрявцев ва А.М.Матюшкин бу фикрни аниқлаштирган ҳолда: муаммоли ўқитиш фақатгина ўқувчи олдида муаммоли вазиятни қуйиш билангина фаоллаштирилмайди. Замонавий фикрлаш психологиясининг имкониятлари нафақат ўқувчилар олдида муаммоли вазиятни қўйиш, балки улар учун муаммони ечимини топиш ва бу муаммо ечимини бошқариш имкониятини ҳам беради. Демак, муаммоли ўқитишнинг психологик нуқтаи назаридан аҳамиятга молик томони бу ўқувчиларни олдида фақатгина муаммоли вазият-топшириқ қўйиш эмас, балки бу муаммоларни психологик билимнинг фикрлаш қонуниятлари асосида ечишга ўргатиш ҳамдир.

Бунда ўқитиш назариясида муаммо, муаммоли вазият, муаммоли топшириқ, муаммоли савол, муаммоли машғулот каби тушунчалар кўп учрайди - худди муаммоли ўқитиш тамойили сифатида. Бу тушунчаларга қандай маънолар сингдирилган?

Муаммо (грекча - *problema* - топшириқ) - назарий ёки амалий савол, қайсики унга тайёр жавоб йўқ, шунинг учун ҳам ўрганиш, текшириш жавобни топиш учун керак бўлади. Одатда киши олдида муаммолар бирор бир эски методлар билан ечиб бўлмайдиган топшириқ пайдо бўлганда келиб чиқади. Ўқитиш мақсадида ўқитувчи, методик муаммолари, методист томонидан ўқувчи олдида атайин қуйилган бўлиши мумкин. Ўқитиш жараёнидаги муаммо ҳаётий муаммонинг моделидир.

Муаммоли вазият - бу субъектнинг муаммо билан тўқнашгандаги психик ҳолати, у томонидан қийинчилик сифатида аниқ ёки нотўлиқ идрок қилинаётган ва уни ечиш учун янги билимлар талаб этилиши билан боғлиқ бўлган интеллектуал муаммодир. Муаммоли

вазиятда пайдо бўлган янги билимлар субъектнинг эгаллашга қаратилган эҳтиёжи шахснинг ўрганишга бўлган фаоллигидир.

Муаммоли вазият субъектнинг юзага келган муаммони ўрганишга бўлган муносабатини билдиради, бироқ бу шундай муносабатки, унга кўрауни ечиш йўлини билмайди, бу йўлни эса топиш лозим. Аммо топиш эҳтиёжи фақатгина муаммони аниқ ҳис этишдагина юзага келади. Гап шундаки, маълум бир муаммога дуч келган субъект уни маълум вақтга қадар шунчаки бир қийинчилик деб ўйлайди, лекин муаммо деб ҳисобламайди, қачонки қандайдир алоҳида йўл билан ечиш лозим бўлгандагина муаммо сифатида назарда тутилади.

Шундай қилиб, объектив мавжуд бўлган тўсиқ субъект томонидан муаммо сифатида қабул қилинмаслиги ҳам мумкин экан. Ахир фикрлаш фаолияти субъект муаммони аниқ ҳис этгандагина ишга тушади. А.Н.Леонтьев томонидан қуйидаги мисол келтирилади; Авиомодель тўгарагига қатнашувчи ўқувчилар катта қизиқиш билан учадиган авиомоделларни ясар эдилар. Инструктор улардан учиш назариясини ўрганиб келишларини талаб этди. Аммо, энг қийин ва майда ишларни ҳам бажарган ўқувчилар учиш назарияси билан жуда кам, деярли қизиқмаган эдилар. Назарияни билиш зарурлиги ҳақидаги ҳеч қандай ташвиқот фойда бермади ва болалар авиаадабиётни ўқиб туриб ҳам фақат амалиётга тааллуқли бўлган жойларни тушинар ва эслаб қолар эдилар. Нимага болалар назарияни ўргана олмадилар? Чунки уни билмаслик уларни ҳеч қандай муаммоли вазиятга қўймас ва амалиётда ҳалақит бермас эди. Топшириқни бажаришдақуйидаги усул таклиф қилинди, яъни авиомоделни ясовчилар уни ясабгина қолмасликлари, балки уни учиришлари ҳам лозим деб ўзгартирилди ва натижада модель 2 метр ҳам учмай тўхтаб қолганида, нега бундай бўлди деган муаммоли вазият юзага келди. Шунда инструктор уларга назарияни тушунтириб берди ва энди болалар муаммоли вазият ёрдамида назарияни ҳам ўрганиш лозимлиги, унинг аҳамияти қанчалик катта эканлигини тушиниб етдилар.

Кўпинча шундай бўладикки, аввал тўла тўқис англамаган қийинчиликлар аста-секин муаммоли вазиятга айланади ва шахсни фикрлаш, фаоллигини ошириб, янги билимларни, янги услубларни эгаллаш эҳтиёжини туғдиради.

Психологлар аниқлашича, фикрлаш жараёни аксарият ҳолларда муаммо, савол, ҳаракатланиш ёки қарама - қаршиликдан бошланади. Айнан шундай муаммоли вазиятда субъектнинг фикрлаш фаолиятининг даражаси аниқланади. Аммо юқоридаги фикрлар билан ҳар қандай муаммоли вазият фикрлашнинг фаоллигини кўрсатиб беради деб айта олмаймиз. Вазиятни муаммоли деб қабул қилишдан ташқари субъект бошида қандайдир билимлар захираси бўлиши лозим. Масалан, «референт гуруҳ» нималигини билмаган талаба ижтимоий психологиядан қуйидагича қўйилган саволга жавоб беролмайди: бир вақтнинг ўзида бир гуруҳ ҳам «референт», ҳам «катта», ҳам «кичик» ҳам «профессионал», «табиий» бўла оладими? Бундан шуни англаш мумкинки, индивид томонидан муаммоли деб қабул қилинган вазият ҳали тўғри йўналишда муаммони ечиш учун фикр юритиш имконияти бўлмайди. Унда бошланғич билимлар захираси бўлмаса, у нима ҳақида ўйлаш, фикр юритиш лозимлигини била олмайди. Демак муаллиф ёки ўқитувчидан муаммоли вазиятни ечиш билимлари агар аввалдан талабага берилмаган бўлса, у ҳолда шу муаммоли вазият билан бирга берилишини талаб этиш лозим.

Муаммоли вазиятлар объектив ва кундалик ҳаётда жуда кўп юзага келади, ва бу субъектдан ишга ижодий ёндошиш ва умуман тўғри фикрлашни талаб этади. Бунинг учун яна олийгоҳда ўқиш даврида ҳаракатлар қарама-қаршиликдан келиб чиқадиган муаммоли вазиятлардан чиқиб кета олишни ҳам билиш лозим.

Ўқиш жараёнида эса бундай муаммоли вазиятлар ўқитувчи, методист, муаллиф томонидан юзага келтирилади.

Тарбия психологияси

Ижтимоий мухитнинг, жамоанинг шахсга таъсири тугрисида гапирилар экан, ижтимоий психология ишлаб чиқаётган референт группа тушунчасига асосланиш зарур. Гап шундаки, хама одамлар ҳам, хатто энг якин теварак-атрофдаги одамлар ҳам мактаб укувчисининг шахсига таъсир килавермайди, купларнинг фикрларига у бефарк карайди. Хаар бир одам учун булганидек, хар бир мактаб укувчиси учун ҳам айрим группалар (баъзан бундай группа бир кишидан таркиб топган булиши мумкин) мавжуд булади, у шахс сифатида бу группаларнинг фикрлари, узи учун ниhoятда ахамиятли булган мулохазалари билан хисоблашади. Оила, синф, синфдаги айрим укувчилар, баъзи укутувчилар, хофлидаги улфатлар, якин дуст ва хоказолар муайян мактаб укувчиси учун анна шундай референт группалар булиши мумкин. Мактаб укувчисининг тез-тез учраб турадиган тарбиявий таъсирларга бефарк ёки хатто салбий муносабатда булиш холларига купинча укувчининг тарбиячига маълум булмаган референт группа позициясида туриши сабаб булади. А.В.Петровскийнинг окилона фикрига кура, агар тарбиячи, мактаб укувчиси хеч нарса ва хеч ким билан хисоблашмайди, унинг учун хеч кандай обрули одамлар йук, унга хеч ким таъсир кила олмайди, деб даъво киладиган булса, бу нарса одатда тарбиячининг мактаб укувчисининг ахлокий поэзиясини белгилаб берадиган таъсирли референт группалардан мутлако хабарсиз эканлигини билдиради.

Агар референт группанинг кизикишлари, идеаллари ва максадлари ижтимоий ахамият характерини касб этган булса, унинг таъсири уда яхши булади. Бирок бунинг акси ҳам булиб туради. Агар мактаб укувчисига хар хил нуктаи назардаги ёки хатто бир-бирига карама-карши нуктаи-назарлардаги бир канча референт группалар (масалан, мактаб ва оила, мактаб ва ховлидаги улфатлар ва бошкалар) таъсир этадиган булса, одатда бу нарса бузилишга, огир психологик кечинмаларга, йулдан озиш ҳамда тукнашувларга олиб келади.

Болалик ва мактаб ёшида шахс тарбиянинг хал килувчи таъсири остида таркиб топади. Табия махсус фаолият сифатида муайян программанинг, англаб олинган максаднинг мавжудлиги билан, таъсир курсатишнинг махсус ишлаб чикилган ва асослаб берилган воситалари, шакллари ва методларининг кулланилиши билан тасодифий ва стихияли таъсирлардан ажралиб туради. Л.И.Божович тугри таъкидлаб утганидек, хар бир бола шахсини кунгилдагидек таркиб ёптиришга эришиш имконини берадиган, бирор салбий хислатнинг олдини оладиган тарбиявий жараённи илмий асосда ташкил этиш асосларини ишлаб чикиш ҳам педагогик психологиянинг мухим муаммоларидан биридир. А.С.Макаренко алохида таъкидлаб бундай деган эди, соғлом тарбиявий вазиятсиз мукамал шахс вужудга келган ёки, аксинча, тугри тарбиявий иш олиб борилган пайтда бузилган шахс таркиб топган бирорта холни билмайман.

Шахс бир бутун мавжудот булиб, ундаги хар бир сифат бошка сифатлар билан узвий равишда богланиб кетган булади, бинобарин, шахснинг хар бир хислати унинг бошка хислатларига булган муносабатларига караб уз ахамиятини, купинча мутлако хар хил ахамиятларини касб этади. Масалан, катъиятлик узок муддат давомида максадга эриша олиш хислати сифатида кийинчиликлар ва тусикларни енгиб, юксак маънавий хислар, тараккий этган жамоавийлик хисси билан бирга кушилган такдирдагина ижобий ахамият касб этади. Агар бу хислат кучли тараккий этган худбинлик эхтиёжлари билан жамоа, бошка кишилар манфаатларини мансимасдан, шахсий манфаатларга эришишга интилиш билан боглик булса, мутлако бошкача мазмун касб этади. Жасурлик узининг эхтиёткорлик ва уйлаб иш килишлик билан, импульсивлиги билан, юксак гоъвийлик ёки майда мағрурлик ҳамда узини катта олишлик билан бирга кушилиб кетганлигига караб мутлако хар хил мазмун касб этади. Хатто уртоклик ва жамоавийлик хиссига ҳам абстракт тарзда караб ҳамда бахолаб булмайди. Бу сифат ҳамкорликдаги фаолият шароитида юксак ижтимоий фойдали максадлар туфайли ёки, шахсий, ammo рус ахлокига зид келмайдиган

максадлар туфайли ёки, ниҳоят, у ҳамманинг бир-бирига кафилиги хиссига айланиб кетадиган жамиятга қарши ахлоқсиз максадлар туфайли юзага келиш-келмаслигига қараб, мутлақо бошқача мазмунга эга булади. Шунинг учун ҳам, инсонни қисмларга ажратиб тарбиялаб бўлмади, шахс ҳама вақт бус-бутунлигича тарбия қилинади, дейдилар.

Мактаб укувчисининг муайян қоидалар ва нормаларни билиши маънавий хулқ-атворнинг зарур шартидир. Бироқ ахлоқ нормаларини шу тариқа билиш уз-узидан ахлоқий хулқ-атворни тегишли даражага эриштирмайди. Бунинг учтига, билимларни маънавий хулқ-атвор амалиётисиз узлаштириб олиш маънавий билимлар билан маънавий хулқ-атвор уртасидаги ажралишда ифодаланадиган «ахлоқий шакллик» (Л.И.Божович) деб аталувчи формализмнинг юзага келишига олиб боради. Шунинг учун мактаб укувчисининг ҳаёти ва фаолиятини тугри ташкил қилиш, ажобий ахлоқий, ижтимоий ижтимоий хулқ-атвор тажрибаси унинг шахсини таркиб топтиришда асосий нарса булиши керак. Укувчида бу нарса тарбиячи раҳбарлигида ҳосил булади. Бу нарса укувчиларда билимлар тизимини- табиий, ахлоқий ва гоъвий-сиёсий билимлар тизимини, (бу билимлар муайян даражада етакчи роль уйнаган пайтда) таркиб топтириш билан юз бериши керак. Анна шундай шароитдагина мактаб укувчиларида дунёқараш шахснинг асосий ифодаси ва унинг хулқ-атворидаги асосий стимул сифатида таркиб топади.

Рус психологлари (аввало Л.И. Божович ва унинг ходимлари) бола ва мактаб укувчисининг шахсини таркиб топтиришда унинг фаолиятини тугри ташкил қилиш, унинг тугри хулқ-атвор тажрибасини орттиришигина эмас, балки унинг хулқ-атворининг (маълум ҳаракатга ундовчи фикрлари, ҳис-туйғулари, максадлари тизимини) тугри мотивларини тарбиялаш ҳам ҳал қилувчи нарса эканлигини қурсатиб бердилар. Н.Ф. Добринин ва унинг издошлари ҳуди анна шу муносабат билан бола учун узи бажарган ишларнинг ижтимоий ва шахсий аҳамияти ҳақида тухталиб утадилар. Бунда ижтимоий аҳамият муайян тарзда ҳаракат қилишнинг объектив зарурати сифатида кечирилади.

Рус психологлариининг берган маълумотларига қура, биргина фаолиятнинг узида (бу фаолиятнинг бола учун нима сабабдан юз беришига ҳам қараб) шахснинг ҳар хил (ва ҳатто бир-бирига қарама-қарши бўлган) сифатлари таркиб топиши мумкин. Масалан, биз укувчиларни бошқаларни очикдан-очик ва дадил танқид қилишга ургатамиз. Анна шундай қилиш билан болада принципааллик, жасурлик, соф диллик, танқидий қуз билан қараш фазилатлари атркиб топади деб ҳисоблайдилар. Аммо, биз айтилганларни ҳисобга олмасак, ҳамиша ҳам узимиз қузлаган максадга эришаверамизми? Йук, чунки хулқ-атворнинг анна шут угри шакли негизида мактаб укувчиси амал қиладиган мотивлар ётади. Бу хулқ-атвор шахсан укувчининг узи учун қандай маънога эга булишига қараб, унда ҳар хил сифатлар таркиб топиши мумкин. Агар укувчи уз уртогини принципаал мотивлар асосида танқид қиладиган бўлса, бу танқид унинг уртогида характернинг принципааллик, қатъийлик, ҳалоллик сингари сифатларини таркиб топтиришга ёрдам беради; борди-ю, уз айбини уртогининг бўйнига қуйиш истаги билан танқид қиладиган бўлса, бу худбинлик, индивидуализмнинг таркиб топишига ёрдам беради. Агар шахсий гараз билан танқид қилинаан бўлса, унда шу асосда қасосқорлик, маққорлик, инсофсизлик ҳислатлари таркиб топади. Агар бундай танқид қилишга, ниҳоят, укутувчидан қурқиш ва унга ёқиш истаги ёки мағрурлик истаги, принципаалсизлик сабаб бўлган бўлса, унга лаганбардорлик, икки юзламачилик сингари ҳислатлар таркиб топиши мумкин. Бинобарин, тугри хулқ-атвор тажрибаси бу ҳатти-ҳаракат муайян мотивлар асосида амалга оширилган вақтдагина қузланган максадга олиб боради. Шунинг учун хулқ-атворнинг тугри мотивларини тажрибада тарбиялаш ва мустаҳкамлаш муҳим аҳамият қасб этади. Мактаб укувчиларида муайян вазиятларда тарбиявий таъсирлар воситасида юзага қиладиган ижобий мотивлар уларнинг тажрибасида мустаҳкамланиши ва барча бошланғич вазиятларга тарқалиши керак.

Бошкача килиб айтганда, шахсининг хар бир сифат тузилишига, биринчидан, мактаб укувчисининг тегишли хатти-харакатига ижодий муносабатда булишига имкон берадиган мотив, иккинчидан, хатти-харакатларнинг мустахкамланган усули киради. Шундай килиб, шахсининг сифати, Л.И.Божовичнинг ибораси билан айтганда, хатти-харакат мотивлари ва бу мотивлар тегишли шаклларининг узига хос бирикмасидир. Хатти-харакат баркарор, хукмрон (асосий) мотивларнинг тизимини баъзи психологлар (Л.И.Божович, М.С.Неймарк) шахсининг йуналиши деб таърифлайдилар. М.С.Неймарк мактаб укувчиларининг йуналишини тадқиқ килди ва бу йуналишнинг учта асосий турини-жамоавий, шахсий ва ишчанлик йуналишларини (ишга, фаолият жараёнига булган йуналишни, ижодий фаолиятга кизиқишни) алохида ажратиб курсатди. Йуналишнинг жамоа, шахсий турлари бир хил, тугри характеристикага эга булмаслиги керак. Хақиқий жамоа йуналишдан ташқари «худбинлик группаси» деб аталган йуналиш-бошка жамоаларнинг кизиқишларини мутлако менсимаган холда фақат бита коллективнинг, (группа, синфнинг) кизиқишларинигина эътироф этадиган йуналиш хам бор. Шахсий йуналиш шахсий ютуқларга эришишга қаратилган йуналиш сифатида хама вақт хам жамоа йуналишга карама-қарши булавермайди.

Рус психологлари (Л.И.Божович ва бошкалар) Яна шу нарсани аниқладиларки, мактаб укувчиси шахсининг таркиб топиши гарчи уша укувчи яшайдиган ижтимоий шароитлар билан, мазкур ижтимоий шароитларда у оладиган таълим ва тарбия билан белгиланса-да, турмуш шароити укувчи шахсининг юзага келиши ва қарор топишини тугридан-тугри, бевосита, автоматик тарзда эмас, балки укувчининг узи бу шароитлар билан қандай муносабатда булишига қараб белгилайди. Анна шунинг учун хам бита ташқи шароитнинг узида укувчиларда шахсининг турли-туман хислатлари таркиб топиши мумкин.

Мактаб укувчисига курсатилган ташқи таъсир билан унинг ички дунёсининг узаро муносабати характери ва унинг узига курсатиладиган ташқи таъсирларга шахсий муносабати ниҳоятда муҳим. Уз вақтида Л.И.Божович хатто махсус тушунчани-мактаб укувчисига қуйиладиган талаб унинг узи учун ва катталар учун тарлича маънога эга булган пайтда тарқалган воқеани ифодалаш мақсадида «маъно тусиги» тушунчасини тавсия этган эди. Маъно жихатидан бундай тафовут мактаб укувчисига қуйиладиган талабнинг таъсир қилишига хам гов (тусик) булади.

Битта ташқи таъсирнинг узи маънавий заминнинг қанақалигига, мактаб укувчисиди таркиб топиб булган маънавий қиёфанинг қанақалигига қараб мутлако хар хил Самара бериши мумкин. Мактаб укувчисининг маънавий қиёфаси эса асосан унинг турмушда орттирган шахсий тажрибасига: унинг фаолиятига, катталар ва тенгдошлари билан узаро муносабатлари характерига, унинг оила ва мактаб жамоаларига, катталар уртасида тутган урнига боғлиқ булади. Мактаб укувчисининг тажрибаси унинг теварак*атрофдаги қишилар ҳаёти ва фаолиятини, уларнинг ҳулқ-атвори, хатти-харакатини қузатиши, улар билан узаро алоқалари билан хам белгиланади. Шахсий тажриба асосида юзага келадиган бевосита хис-туйғулар ва мулоҳазаларни мактаб укувчиси хама вақт жамиятимизда қабул қилинган ахлоқ нормалари хамда узига нисбатан қуйиладиган бирор шаклдаги талаблар жумласига қиритади. Боланинг шахсий тажрибаси жамият ахлоқий талабларига қай даражада мос қилишига қараб укувчи шахси шаклланади. Масалан, агар унинг шахсий тажрибаси ахлоқ меъёрларига ва теварак-атрофдагиларнинг унинг узига қуядиган талабларга зид булса, укувчи бу талабларни расмият учун қабул қилиши, уларни катталарнинг олдидагина бажариши мумкин.

Шундай булиши хам мумкин: бундай номувофиклик юз берган пайтда укувчи узига қуйилган талабларга расман буйсунмайди хам. У узини катталарга, жамоага карама-қарши қилиб қуяди ва уз ахлоқига очикдан-очик амал қилади. Бундай холда укувчилар, одатда, жамоадан ажралиб қоладилар, ҳуди узларига ухшаш узини болалар жамоасига

карама-карши килиб куюдиган мактабдан ташкаридаги уртоклари мухитга тушиб қоладилар. (Л.И.Божович тадқиқотлари).

Тарбиячиларнинг талабларини укувчиларнинг узлаштириб олиш жараёнини, бу талабларнинг «уз-узидан» талабга айланиши жараёнини, масалан, А.А.Бодалев тадқиқ килди ва бу жараённинг бир канча боскичларни босиб утишини аниқлади. Дастлаб бу укувчининг узи учун ташки таъсир булиб қоладиган талабларни мажбуран қабул қилишидир. Сунгра укувчи қарорларни ихтиёрий равишда, уз бурчларини англаб қабул қилади. Тугалланувчи боскичда сиртдан қуйиладиган ахлоқий талаблар хусусий, шахсий, ички талабларга айланиб қолади, уз-узига булган хақиқий талабчанлик юзага келади.

Шундай қилиб, мактаб укувчисининг маънавий қиёфасини таркиб топтириш пайтида унинг шахсий тажрибасини шундай йулга қуйиш керакки, бу тажриба ижтимоий ахлоқ меъёр ва қоидаларини узлаштириб олиш учун қулай замин яратсин. Шахсий тажриба ва ижтимоий талаблар бир-бирига таъсир қурсатиб турган вақтда укувчи шахсини таркиб топтириш жараёнида болада унинг хатти-харақатларини ҳамиша харақатга келтирувчи мотивларга айланиб қолган эътиқод ва идеаллар тизими юзага келади. Ана шу асосда шахснинг ахлоқий барқарорлиги, яъни одамнинг узи узлаштирган принципларига ва уларга мос қоладиган хатти-харақатига ҳар қандай шароитда содиқ булиб қолиш қобилияти пайдо бўлади.

Укувчи тушиб қолган ахлоқий-эмоционал мухитга эътибор бериш, укутувчида турли ахлоқий тасаввурлар мавжудлиги пайтида унда ахлоқий ҳислар ҳамда истакларни таркиб топтириш ва тараккий эттириш мактаб тарбиявий таъсирининг муҳим психологик шарт-шароитларидан биридир. Бироқ, фақат шунинг узини билиш қифоя қилмайди. Эътиқод-шундай билимлар, қоидалар, мулоҳазалар, фикрлардирки, улар узларининг хақиқатлигига, шубҳасизлигига, ишонарлигига чуқур ишониш ҳамда ҳиссий кечиниш билан боғлиқдир. Эътиқод-тушуниланган, фахмлаб олинган нарсанига эмас, балки чяқур тарбиялаш учун укувчи таъсирланадиган ижобий мисолга эга булган (бевосита, ёки «бадий»-кино, театр, адабиёт ёки ниҳоят, тарбиячининг жонли, Ерқин, образли ва эмоционал сузи) қамол топиб бораётган одамнинг шахсий бойлигига айланиб булган, қишинининг узи учун хатти-харақатлар, ишга булган узига ҳос ахлоқий билимлар, уларга берилган баҳо, қечинмалар ва истакларнинг йигиндисига айланиб қолган тақдирдагина ахлоқ қоидалари хатти-харақатларнинг эмоционал мотивларига айланади.

Энди укувчи уз эътиқод ва идеалларини ҳимоя қилишга ҳамда уз хатти-харақатлари ва уз ҳаётини уларга бўйсундиришга интилибгина қолмайди, балки турмушни уз эътиқод ҳамда идеалларига мувофиқ тарзда узгартиришга харақат қилиб, тевақал-атрофдаги қишиларга, уртокларига, қатталарга фаол таъсир қурсатишга интилади. Бошқача қилиб айтганда, мухитнинг муайян таъсири остида таркиб топган укувчи шахси бу боскичда тараккий эга бошлаган булиб, уз навбатида, анна шу мухитга муайян мақсадни қузлаган ҳолда онгли таъсир қурсата бошлайди, унга тевақал таъсир эга бошлайди (Л.И.Божович тадқиқотлари), энди укувчи бизга ёт булган ҳислатлар қарши (худбинлик, интизомсизлик, уқарлик, қуполик, виждонсизлик ва ҳоқазоларга Қарши) фаол қураша олади. Шунинг учун тарбиянинг бу боскичдаги асосий вазифаси укувчининг қурсатиб утилган имқониятдан тугри фойдаланиши учун унинг ижтимоий активлигини устиришдир.

И.М.Қраснобаев, В.А. Қрутецкий, В.И. Селиванов ва бошқаларнинг олиб борган тадқиқотлари бир канча укувчиларда ахлоқий тушунчалар соҳасида жуда қуп қамчилик ва англашмовчиликлар борлигини қурсатди. Айрим укувчилардаги бу хато қарашларга мактаб тарбиявий ишларидаги қамчиликлар сабабчи булган. Уларда тугри ва аниқ ахлоқий тушунчаларни таркиб топтиришга, тегишли билимларни эгаллашга, хато ҳамда қамчиликларга барҳам беришга ёрдам берадиган қенг, планли ва маҳсус уюштирилган иш зарур.

Ахлокий онгни таркиб топтиришнинг энг мухим йули укувчиларнинг узларида тугри хулк-атворни юзага келтириш билан ахлокий тажрибани бойитиш ва умумлаштириш йулидир, албатта. Укувчилардаги ахлокий билимнинг турли-туман шакллари, уларнинг онги ва хис-туйгуларига жонли, ёркин оташин сузнинг таъсири бу ишни анча тулдириши мумкин.

Махсус тадқиқотлар, шунингдек уқитувчиларнинг тажрибалари курсатганидек, юкорида санаб утилган барча методлар укувчиларга ахлокий тарбия бериш соҳасида катта фойда келтиради, бироқ улар асло курук, зерикарли, жонга тегадиган панд-насихатга айланиб колмаслиги керак.

А.Г.Ковалев жуда тугри таъкидлаб, ахлоқ коидалари «укувчи фалон килиши керак» дейиш сингари мухокамалар тарзида баён килинганда укувчининг эътикод шакллари насихатгуйлик билан аралаштириб юбориш ярамайди, бу фойдалан кура купрок зарар келтиради, дейди.

Хатто актив таъсир курсатишнинг ажойиб устаси булган А.С.Макаренко ҳам ахлокий (этик) суҳбатларнинг чинакам тарафдори эди. Унинг узи назарий ахлокий турдаги суҳбатларнинг конспектини ёзар, уларда энг яхши бундай ахлокий назариянинг катта самараларини кура эди.

Муайян принциплар ишлаб чиқилган булиб, ахлоққа доир суҳбатлар уша тамойил асосида тузилиши керак. Бу тамойил куйидагилардир:

1. Ахлоққа доир суҳбатлар мазмуни жихатидан тегишли ёшдагиларга тушунарли булиши лозим. Мавхум ва абстракт тушунчалар, мураккаб мулоҳазалар билан толиктириб куйишга йул куйиб булмади.
2. Одатда, суҳбат утказиладиган жамоани, унинг йуналишини, бу жамоа аъзоларининг узаро муносабатларини уқитувчига, уқиш ва бошқаларга муносабатини яхши билиш зарур.
3. Бундай суҳбатларни ниҳоятда тез-тез утказиб турмаслик даркор. Агар суҳбатлар аниқ сабаблар билан, мамлакат ёки жамоа ҳаётидаги бирор воқеага, масалан, октябрь революциясининг катнашчилари билан, қахрамонлар билан учрашувларга, янги китоб ёки кинофильм чиққанлигига, мактаб ҳаётида юз берган бирор ижобий ёки салбий воқеага тугрилаб утказилса, жуда яхши натижа беради.
4. Суҳбатни ёркин, яхшилаб танлаб олинган аниқ мисолларни, ҳаётий воқеалар ёки адабий асарлардаги фактларни ҳамда кузатишларни таҳлил килишдан бошлаб, умумлаштириш ҳамда хулосалар чиқаришга утиш тавсия этилади.
5. Эмоционал тарзда келтирилган, ёркин ва таъсирчан образга оқилона таяниш (нафис санъатдан, адабиёт асарларидан фойдаланиш, кинофильмлар ёки театр асарларига жамоа булиб бориш ёхуд уларни жамоа булиб эслаш) зарур.
6. Укувчиларнинг онгига сингдириладиган коидаларнинг яхшилаб асослаб берилиши, исботланган булиши мухим аҳамиятга эга. Бу ҳама нарсани тушуниб олишга ва бунинг оқибатида далил қабул килишга, оқилона исботларга рози булишга кодир булган усмирлар ва катта мактаб ёшидаги укувчилар билан суҳбат утказиш пайтида жуда мухимдир.
7. Укувчиларда максимал активлик уйғотиш, жонли равишда фикр алмашиш истагини уйғотиш, уларнинг фикрини авж олдириш ва узларини ахлоқ масалалари устида уйлаб куришга мажбур килиш зарур.
8. Укувчиларда чуқур ва таъсирчан эмоцияларни уйғотишга интилиш лозим. Бунда уқитувчи суҳбатни бефарқ ва шавқ-завқсиз эмас, балки эмоционал тарзда жонли килиб утказганидагина эришиш мумкин. Уқитувчи узининг эҳтиросли эътиқоди усмирларга юкишини унутмаслиги даркор. Усмирларнинг узлари хис этадиган туйғуларни тахминан куйидаги шаклда англаб олишларига эришиш жуда мухимдир:

«Нима учун бу ходиса менда шунчалик газаб ва нафрат уйготади?» «Нима учун мен бу хатти-харакатдан шунчалик хайратландим?»».

Укитувчи, тарбиячи укувчиларнинг уз-узидан тарбиялашига раҳбарлик қилишда туртта вазифани кузда тутиши керак. Биринчи вазифа-укувчида – укувчида узида шахснинг ижобий хислатларини тараккий эттиришга ва уз хулк-атворидаги ёмон томонлардан халос бўлишга истагини уйғотиш.

Ана шундан иккинчи вазифа-укувчига уз шахсига танкидий муносабатда бўлишда, уз хулк-атворидаги хусусиятларни диққат билан ва одилонга тушуниб олишда, уз камчиликларини яққол қуришда, уз нуқсонларини фахмлаб олишда ёрдамлашиш вазифаси келиб чиқади. Уз-узига баҳо бериш, бу баҳонинг объективлиги ёки субъективлиги шахснинг таркиб топиши жараёнида муҳим роль уйнайди.

Учинчидан, уқитувчи, тарбиячи уз-узини тарбиялаш программасини тузишда, шахс хулк-атвори хислатининг қайси хусусиятларини (масалан, узини ушлаб билиш, катъийлик ва шунинг сингариларни) тараккий эттириш, қайсиларига (масалан, ушарлик, ялқовлик, куполликка) барҳам бериш кераклигини белгилаб, ҳамда хал қилиб олишда укувчига ёрдам берадилар. Худди шу ёрда шахс сифатларини тугри ва объектив баҳолашда, уларни келиб чиқиш сабаблари ҳамда мазмуни жихатидан баҳолашда ҳам укувчиларга қумаклашиш муҳимдир.

Нихоят, туртинчи вазифа-уқитувчи, тарбиячи уз-узини тарбиялашнинг оқилона йўллари курсатиб берадилар, уқувчини шахснинг ижобий хислатларини таркиб топтириш ва камчиликларга барҳам беришга оид энг мақсадга мувофиқ ва самарали ишлаш усуллари билан қуроллантирадилар.

Агар уз-узини тарбиялаш уқувчилар жамоасининг раҳбарлиги ва назорати остида амалга оширилса, жуда яхши натижа беради. Агар жамоанинг узи уз аъзосига катъий талаблар қўйса ва уларнинг бажарилишини мунтазам равишда назорат қилиб турса, бу ҳол уқувчини уз устида ишлашга ниҳоятда рағбатлантириб юборади.

Ўқитувчи психологияси

Ўқитувчининг ўзига ҳослиги фақатгина унинг ҳар томонлама педагогик фаолиятидаги фазилатлари билан боғлиқдир. Ўқитувчи фаолияти ўзаро компонентлардан иборат. Педагогик фаолиятнинг 3 компоненти фарқланади: конструктив, коммуникатив ва ташкилотчилик.

Конструктив компоненти. Ўқитувчининг ишида конструктив дарс катта ўрин эгаллайди, яъни синфдан ташқари ишлар мактаб дастурлари билан боғлиқ ўқув материалларни таълим олувчилар учун турли методик ишланмаси ва уни таълим олувчиларга ифодасини қамраб олган. Ушбу барча ишлар дарс конспекти таркибида уз ифодасини топади, яъни: ўз фаолиятининг тартиби ва тизими таълим олувчиларнинг фаолият тартиби ва тизими (яхлит синфни ва алоҳида ўқувчиларни).

Айни вақтда педагогик фаолиятнинг ушбу компоненти мактаб олдида турган асосий вазифаси ўсиб келаётган авлоднинг фаол фуқаролик ҳолатида тарбиялаш ўқитувчи шахсига маълум бир талабларни қўяди.

Ўқитувчи ўқувчиларнинг билимларини чуқурлаштиришга интилиши керак, бунинг учун эса у энг қийин назарий саволларни осон ўзлаштирилиши учун ўқув материални танлаш ва қайта ишлаши лозим.

Биринчи навбатда таълим олувчиларнинг фаолияти фаол бўлмаса, чуқур билим ва ўзлаштириш жараёни амалга оширилмайди.

Таълим жараёнини фаоллаштириш ва интенсификациялаш йўллари излаш конструктив фаолиятнинг ажралмас қисмидир. Бу билан боғлиқ ҳолда кўпгина ўқитувчилар дарсда муаммоли ўқитиш ва муаммоли вазиятларни ташкиллаштирилди. Таажжубки, ўқитувчи ҳар қандай қўлланмаларни (дастур, методик адабиётлар)

қўлламасин, ҳар бир дарс унинг билимларига, унинг ижодиётига, тафаккурнинг ўзига хослигига боғлиқ, ҳамда педагогнинг аналитик фаолияти муҳим аҳамиятга эгадир.

Ташкилотчилик компоненти. Педагогик фаолият структурасида ташкилотчилик фаолияти ҳам муҳим ўринга эга. Уни конструктивдан ажратиш қийин бўлиб, улар ажралмас яхлитликни ташкил қилади. Ўқитувчи дарс давомийлигини режалаштиришда унинг бутун ўқув ва тарбия жараёнини ташкиллаштиришни билишга боғлиқдир. Фақатгина шунда ўқувчиларни билим билан қуроллаштириш мумкин.

Ташкилотчилик компонентида 3 йўналиш мавжуд: ўз табассумининг ифодаси: дарсдаги ташкилотчилик хулқ-атвори; болаларни фаоллаштириш ташаббуси, уларнинг билиш соҳасини доимий равишда фаоллаштириш.

Агар ўқитувчи ўз маҳоратини ташкилотчилик фаолиятининг биргина аспектида ифодаласа, масалан: ўқув жараёнини яхши ифода эта олди, лекин болаларни фикрлаш фаолиятини фаоллаштира олмади, бунда билимлар ўзлаштирмай балки дарс кўнгил очар характерда бўлади.

Агар ўқитувчи синфни бутунлай ўзининг ташкилотчилик хулқ-атвор билан қўлга олса-ю, лекин ўқувчиларга материалларни, аниқ ифода этиб бера олмай, материални ифода этаётган вақтда ўқувчиларда юзага келган саволларга жавобни аниқлаштирилгани оқибатида ҳали юқоридагидек камчиликни яъни билимларни чуқур ўзлаштирамаслик юзага келади.

Бу ўқувчиларнинг мулоқотига, ўйин ва меҳнат фаолиятини ташкиллаштиришга ҳам боғлиқдир.

Ўқиш ва билиш фаолиятидаги ташкилотчилик жараёни албатта бир қатор вазифаларни бажариши керак. Ташкилотчилик маҳоратига эга малакали ўқитувчи аввало таълим олувчиларнинг ҳамкорликдаги фаолиятини ташкиллаштириб, уларни йил бошидаги ўқишлари III синфга бориб, жамоага муносабатларни шакллантиришга олиб келади. Таълим олувчиларнинг яқка тартибдаги ташаббускорлик фаолияти муҳим бўлиб, у жамоанинг ҳар бир аъзосининг таъсири, ота-оналарнинг болаларга таъсири, юқори синф сардорининг синф тadbирлари сардорига таъсирида ифодаланади. Мазкур барча алоқа ва синфлар муносабатида ўқитувчининг таълим олувчиларнинг фаолиятининг назорати, ташаббуси муҳим ўринга эгадир.

Коммуникатив компонент. У ўз ичига ўқувчилар билан, ота-оналар билан, ота-оналар билан маъмурият билан, ўқитувчилар билан муносабатларини олади.

Айнан ўқитувчининг ўқувчи билан муносабатида ташкилотчилик ва конструктив фаолиятидаги ютуқларини ва таълим жараёнига нисбатан ўқувчиларда эмоционал бирдамликни ҳосил қилади. Шунинг учун ўқувчи ва ўқитувчи ўртасидаги ўзаро муносабат бошланғич синфларда асосий диққатни таълим олувчиларга қаратилади. Ўқувчилар ўқиш бошида ўқитувчининг билимини ёки унинг дарсини ташкиллаштириш эмас, балки унинг меҳрибонлигини, эътиборлигини, кучли эмоционаллигини баҳолашади. Бу эса кичик ёшдаги ўқувчиларда бу муносабатлар катта таассурот қолдиради.

Кичик ёшдаги ўқувчиларга ўқитувчининг коммуникатив сифатлари таъсири шунчалик юқорики, у жамоа синфида юзага келадиган кўпгина муносабатларни аниқлаш усулидир.

Ўқитувчиларнинг таълим олувчиларга нисбатан 5 хил эмоционал муносабатни ўз ичига олади: ижобий эмоционалликнинг сустиги, салбий эмоционалликнинг активлиги, салбий эмоционалликнинг сустиги ва ҳар хиллиги.

Ўқитувчидаги эмоционал хилма-хиллик ўқувчиларга нисбатан шубҳали ва салбий йўналтирилган бўлади, бу сентиментал ва ўқувчиларни асосиз кенгайтиради, бу эса синфда бир-бирига нисбатан асабий ва ва нотекис муносабатларни келтириб чиқаради. Педагогик фаолиятнинг коммуникатив томони барча педагогик жараёнларни ўз ичига олади.

Дарсда янги материални тушунтиришда ўқитувчининг эмоционал узатиши ўқувчиларда билимни яхши ўзлаштиришга ёрдам беради.

Якка тартибдаги ёндошув инсоннинг коммуникатив фаолиятининг бир томони бўлиб унинг ишдаги ютуғини белгилаб беради. Ўқитувчи ўқувчидаги ўзига хос хусусиятларини сезиши ва билиши керак, унга нима ёрдам беради-ю, нима халақит қилади. Ўқувчининг сустиги унинг темпераменти билан боғлиқ бўлиб, ўқитувчидан такт ва сабр-бардошликни ва анатомио-физиологик хусусиятларнинг ўзига хослиги, нутқдаги камчиликлар мавжуд бўлган ўқувчиларга алоҳида эътиборни талаб этади.

Ўқув фаолиятидаги ҳар бир дарс жараёнининг босқичи ва айниқса сўроқ ўтказилишида олдиндан ўйланган режалаштирилган мулоқот имкониятларини талаб қилади. Гапни бўлмайд тинглашни билиш, ўз вақтида юзага келган саволни бериш, жавобни ҳаққоний баҳолаш, таълим олувчиларга субъектив муносабатда бўлмаслик, педагог шахсининг ўқувчига нисбатан ижобий таъсирини белгилаб беради.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, бошланғич синфда ўқитувчининг фаолиятида конструктив ва ташкилотчилик компонентлари эмас, балки коммуникатив компонентлари муҳим аҳамиятга эга. Бу эса ўқитувчида ўқувчиларга нисбатан ижобий ёки салбий стереотипларни муносабатларини келтириб чиқариб, бу ўқитувчида хулқ-атворини ўзгартириш ва анализ қилишни талаб қилади.

А.И. Шербаков юқорида санаб ўтилган компонентлардан ташқари, педагогик фаолиятнинг қуйидаги тўлдирувчи томонларини очиб берган. Бу ахборотли томони (материалга эга бўлиш ва уни маҳоратини етказиш); ривожлантирувчи (ўқув шахсининг яхлит ҳолда ривожланишига йўналтириш); ҳаракатлантирувчи (таълим олувчиларга ақлий фаолиятларини фаоллаштириш ва уларни мустақиллигини ривожлантириш мўлжалланган (шахсни мотив ва идеалларига йўналтириш); изланувчан (педагогик жараёндаги ижодий изланишлар), ўз малакасини ошириш ва ўз маҳоратини жоимий равишда такомиллаштириш.

Педагог касби учун шахсий хусусиятлар кўлами жуда муҳим ҳисобланиб, ўқитувчида педагогик фаолиятида ва худди шу вақтнинг ўзида унинг ютуқларини таъминлашда англаш ва фаолият юритиш бирлиги шаклланган бўлиши керак.

Педагогик фаолият мотивлари. Кўпгина мотивлар орасидан ўқитувчи шахси учун бош мотив сифатида касбий мотив ҳисобланади.

Ўқитувчининг касбий мотиви ҳар қандай мотивация сингари мураккаб тузилишига эгадир. Унинг таркибига педагог касбни танлаш мотиви, ўқитувчининг меҳнат фаолиятида вужудга келадиган мотивлар, педагогик фаолиятни мукамаллаштирувчи мотивлар киради. Шубҳасиз, мазкур мотивлар негизида: жамият олдидаги бурчи, ватанпарварлик каби кенг ижтимоий установакалар ётади. Айнан бу хиссиётлар барча мотивларни ва фаолиятни белгилайди.

“Аммопедагогик меҳнат жараёнида мазкур ижтимоий установакаларни аниқ фаолиятга жалб қилиш мотивлари билан мустаҳкамланади. Шунинг учун ҳам ўқитувчилар ушбу мотивга асосий эътиборини қаратмоғи лозим.

Педагог касбни танлаш мотив таркибига болалар билан ишлашга бўлган қизиқиш, ташаббускорлик қобилият, тақлид (севимли ўқитувчига нисбатан), болаларни текшириш ишлари ва бошқалар киради.

Педагог касбни танлаш мотиви ва педагогик фаолият жараёнида пайдо бўладиган мотив кўпгина ҳолларда бир-бирига мос келади. Масалан: педагогик коллеж ва институтларда ўқиб юрган кезларда ҳам ўқитувчининг барча ишларига бўлган тортиши янада фаоллашади. Бунга болаларга бўлган қизиқиш (ёки кўпгина ўқитувчилар айтишича болаларни яхши кўриш), ўқитувчи меҳнатининг жамиятда муҳимлиги, педагогик қобилиятларнинг бўлиши (масалан, дарснинг ижобий ташкил этилиши) кабилар киради. Қолган мотивлар ўқитувчилик ишини бошлашдан олдинжой эгаллаб (масалан: юқори

синфларда сеvimли ўқитувчига таклид қилиши аниқ фаолиятга нисбатан янги маълумотлар йиғилиб юқоридаги хислатларга қўшилиб кетади.

Педагогик фаолиятини такомиллаштириш мотивларини пайдо бўлишига ўқув дастури омил бўлиб хизмат қилади. Сўнги йилларда кўпгина назарий материаллар мураккаблашиб умумий, назарий тушунчаларни билиш учун билим салоҳиятини ошириш талаб қилинмоқда. Шунинг учун ҳам бошланғич синф ўқитувчиларининг педагогик қобилиятларини такомиллаштириш мақсадида-ўзининг билим ва малака даражасини ошириш мотиви ҳосил бўлди. Бу мақсадни амалга ошириш учун ўқитувчилар мустақил ўқишга малакасини оширишга олий педагогик маълумотни олиш учун сиртки бўлимга ўқишга интилдилар. Лекин бу умумий установакаларни-билим ва малакани оширишда турли эҳтиёжлар тегишли бўлиши мумкин.

Жамиятнинг мактабда ўқитишнинг билимларни такомиллаштириш учун утилитар ёндошув каби янги талабни қўйди. Ўқитувчи фақат йиғинди таркибини бошқармайди. Жамиятнинг кескин ривожланишини ўқитувчи ижодий ишида ҳал этади. Шунинг учун ўқитувчи жамиятнинг қатъий педагогик-психологик жараёнида янги назарий билимларга интилиши керак. Шундагина таълим олувчиларнинг ривожланиш даражаси замон талабига мос келади. Ўқитувчиларда касбий шахс хислатлари шаклланади.

Педагогик қобилият. Психологик тадқиқотларда аниқланишича, ўқитувчининг шахсида шахсий хислатлар ва билим, малака, кўникмалар синтезипайдо бўлар экан. Шунинг учун ҳам ҳар бир педагог ўзининг психик хусусиятларни чуқур англаши натижасида ўзининг тарбияси билан шуғуланишга олиб келади.

Ўсиб келаётган авлодни таълим-тарбиясининг муваффақияти биринчи навбатда қуйидаги хусусиятларга, яъни мустақиллик руҳини онгига сингдириш, маънавий хислатлар ва эркин эмоционалликни шакллантириш ва педагогик йўналтириш танланган касбга нисбатан муҳаббат ва садоқатни ўйғотиш қабиларга боғлиқдир.

Ўқитувчи фаолияти учун ҳамда бошқа турдаги фаолият мутахассислари учундиққатнинг барқарорлиги, мустақил фикрлаш, дадиллик каби умумий қобилият муҳим аҳамиятга эга. Бироқ бошқа турдаги соҳаларда ҳам педагогик фаолиятда ҳақиқий муваффақият бўлиши педагогик қобилиятнинг ривожланишига боғлиқдир. Мазкур фаолият орқали индивидуал психик хусусиятларни муваффақиятти эгалланишига ёрдам беради.

Педагогик қобилиятларнинг қўллашда жуда кенг. У педагогик фаолиятнинг барча тузилишини қамраб олади. Ўқитувчининг педагогик профессиограммасини ўрганган психолог ва педагоглар ўқитувчининг турли қобилиятларини ажратиб берилди. Н.В.Кузьминанинг тадқиқотларида педагогик кузатувчилик, педагогик тасаввур, педагогик такт, диққатнинг тақсимланиши, ташкилотчилик қобилиятлари очиб берилган.

Ф.Н.Гоноболин ўқитувчида ушбу ўқувчини тушуниш, материални тушунарли етказиш, ўқувчиларда қизиқишни ўйғотиш, ташкилотчилик қобилияти, педагогик такт, ўз ишининг натижасини олдиндан кўра билиш ва бошқаришнинг бўлишини санаб ҳамда ёритиб берган.

Кўриб турганимиздек, барча қобилиятга тегишли хислатлар қайтарилмоқда. Бир жойда кўпроқ мослашса, бошқа вазиятда эса ҳар хил номланади, лекин бирхил психологик маънонианглатади (масалан, Н.В.Кузьмина бўйича педагогик тасаввур билан Ф.Н.Гоноболиннинг ўз ишининг натижаларини олдиндан кўра билиш).

Педагогик қобилиятлар гуруҳининг яхлитлиги биринчи навбатда қуйидагилар киради: педагогик кузатувчанлик, педагогик тасаввур, талабчанлик, педагогик такт, ташкилотчилик қобилияти, оддийлик нутқнинг аниқ ва ишончлилиги.

Юқорида санаб ўтилган педагогик қобилиятлар педагогик фаолиятнинг ҳар томонлама муваффақиятли амалга ошишига хизмат қилади.

Педагогик тасаввур асосан конструктив фаолиятга тегишли бўлиб, - у таълим олувчиларнинг келажак билимларининг намунаси сифатида намоён бўлади, ҳамда олдиндан мос келадиган методлар ва методикаларни топишга асосланади. Айнан педагогик тасаввур ўқитувчига ривожланаётган таълим-тарбияни ташкил қилишга ёрдам беради.

Педагогик такт: педагогик фаолиятнинг коммуникатив томонида вужудга келади. Бу ўқувчилар, ўқитувчилар, ота-оналар билан тўғри муомала қилишга ўргатиш зиддиятли вазиятларни аниқлаштириш ва оғоҳлантириш, муносабатларганисбатан меъёрни билиш (талабчанлик, меҳрибонлик) қобилиятидир.

Ташкилотчилик қобилияти ўқитувчи фаолияти учун муҳим ҳисобланади, чунки бутун педагогик фаолият ташкилотчилик характерида эгадир.

Ўқитувчи шахсининг индивидуал қобилиятлардан ташқари ўқитувчи фаолиятида унинг индивидуал қобилиятлари. У педагогнинг услубини белгилайди. Ишнинг услубига олий нерв фаолияти хусусиятлари, эмоционал соҳанинг ўзига хослиги таъсир қилади. Дарс ўтиш темпи эмоционал даражанинг тўйинган кўринишида уларнинг таъсири кўринади. Ҳозирги вақтда қандай психологик қобилиятлар билан ўқитувчи янги таълим вазифаларидаги боғлиқликлардан фарқ қилиб, ўқув жараёнини фаоллаштириш саволига психологлар жавоб излашмоқда.

Бир гуруҳ психологларнинг олиб борган тадқиқотларида ўқитувчига моҳир педагогик ишда бир хил муваффақиятнинг пайдо бўлмаслигига яхлит ҳолда қуйидагилар аниқланди:

- болалар интеллектининг катта имкониятига ишониш ва барча ўқув жараёнида бу вазифага тобе бўлиши:

- ўрганилаётган дарс материални ҳар томонлама максимал ўқитишга интилиш, таълим олувчиларда вазифани бажариш учун турли усулларни излашни шакллантириш;

- педагогик кузатувчанлик;

- ҳаққонийлик, асосланганлик, қўйилган талабларга нисбатан бевосита ишбилармон характерда бўлиш;

- болалар жамоаси билан мулоқотнинг қондирилиши ва аксинча, виждонли ўқитувчи бўлса ҳам лекин таълим олувчилар олдида авторитети бўлмаса, унда қуйидаги қобилиятлар фарқ қилади:

- ўқувчилар билан доимий қаттиққўл муносабатда бўлиш зарурати;

- тўғри талабларнинг устунлиги, қўрқитиш ёки насихатомус тонларнинг кўплиги стереотиплик;

- ўқувчилардан жавоб беришни қаттиқ талаб қилиши;

- педагогик штампларнинг ўқув услубида бўлиши.

Биринчи ўқитувчи сифатида ўқувчининг барча ёш ва индивидуал фарқларни мактабга келганидан ўқиб олиши, уни янги фаолиятга енгиллик билан ўргатиш, бошланғич синф ўқитувчиларида зийраклик қобилияти бўлиши керак, у мактабгача ва кичик мактаб ўқувчисидида психология ва педагогика билимларига чуқур кириши, кейинги таълим босқичларида ўзининг ўқувчисининг муваффақиятлари жавобгарлик ҳиссининг бўлиши. Албатта мулоқотчанлик ва меҳрибонлик бўлиши керак. Бошланғич синф-ўқитувчисидида оптимизмлик, ҳаётдан қувончнинг бўлиши болаларни доимо жалб қилиб келган. Ҳар бир ўқувчининг баҳосига нисбатан ҳаққонийлик бўлиши, у контактнинг муваффақиятини белгилайди, бу эса ўқувчига таъсир қилиб маъноли барьерга йўл қўймайди. Билимга нисбатан ҳар томонлама қизиқишнинг бўлиши, кўп фанларни билишнинг муваффақияти эрудициянинг шарти билан боғлиқ эстетик ҳислар ва маданиятга эмоционал муносабат бўлиш муҳимлиги ўқувчиларда қобилиятларни шакллантириш ва ривожлантиришга имкон беради.

Бу алоқада ўқитувчиларнинг шахсий касб томонларига ҳамда юқори ва бошланғич синф ўқитувчиларининг шахсий хислатларига баҳо беришга бўлган қизиқиш муносабати намоён бўлади.

Тадқиқотларда бу масала махсус ўрганилди. Ўтказилган экспериментда 300 га яқин ўқитувчилар иштирок этиб, улар орқали педагог ишидаги ўқитувчисининг шахсий томонлари танланди.

Натижада, бошланғич синф ўқитувчиларидаги ватанпарварлик хисси, меҳрибонлик, педагогик такт, ҳаққонийлик, болаларга муҳаббат, ўқувчини тушуниши қобилияти, ташкилотчилик қобилияти, қувноқлик каби сифатлар юқори даражада эканлигига аниқланган бўлса, юқори синф ўқитувчиларида эса ватанпарварлик хисси педагогик такт, педагогик тасаввур, ташкилотчилик қобилиятларининг шаклланганлиги ўртадан юқори кўрсаткични ташкил қилади.

Педагогик қобилиятларнинг шаклланиши. Ўқитувчининг касбий қобилиятлар кўлами педагогик ўқув юртларида таълим олаётган вақтидан, ўзини тарбиялаш, жараёнида ҳамда кундалик педагогик фаолиятда шаклланади.

Албатта, ҳар бир шахс алоҳида индивидуал ва унинг баъзи қобилиятлари ҳам, юқорида келтириб ўтилган махсус қобилиятлар баъзи бир ўқитувчиларда уларни мақсадга йўналтиришса ҳам тўлиқ даража ривожланмаслиги мумкин.

Бироқ амалиёт шуни кўрсатдики, ўқитувчининг касбий маҳоратини такомиллаштиришдаги баъзи бир қобилияти бўлмаса у бошқаси билан ўрнини тўлдиради ва бунда ўқув фаолиятига ҳеч қандай тўсиқ бўлмайди. Ф.Н.Гоноболдин ўз тадқиқотларида бошланғич синф ўқитувчиларида болаларга нисбатан талабчанликнинг бўлмаслиги натижасида болалар билан ишлашда сабр ва бажаришга тиришиши билан компенсацияланади (ўрнини тўлдиради) деб айтиб ўтди.

Педагогик қобилиятларнинг компенсаторлик имкониятининг сўнггитадқиқотларида қобилиятлар оламини очади, унда қайси бири бош бўлиб фаолиятнинг муваффақиятини белгилашини аниқлади.

Тадқиқотлар бўйича, биринчи типдаги педагогларда педагогик қобилиятларнинг ядроси сифатида юқори даражада назарий билимларнинг ривожланиши ҳисобланади ва натижада уларда тўғрақ ишларини бошқариш ва профориентация маҳорати, конструктив ва коммуникативлик маҳорати каби хислатлар вужудга келади.

Иккинчи типдагиларнинг ядроси сифатида юқори даражада ташкилотчилик ишлари (қашшофлик, спорт) ҳисобланиб, уларда амалий маҳорат (музыка асбобларида ўйнаш, фотография), коммуникативлик ва конструктив маҳорат юзага чиқади.

Учинчи типдагиларда коммуникатив маҳорат ядро сифатида бўлиб, уларда ташкилотчилик маҳорати, конструктив ва амалий маҳорат шаклланади.

Тўртинчи типдагиларда конструктив маҳорат ядроси сифатида бўлиб, уларда юқори даражада назарий билимлар шахсий хислатлар (оддийлик, сабрлилик, вазминлик) шаклланади.

Шу нарса аниқки педагогик маҳоратнинг доимий мукамаллашуви ўқитувчининг ўз мақсадларини, англаш керак ҳамда ўз педагогик фаолиятида нимани кутади, педагогик фаолиятда пайдо бўладиган шахсий имкониятларини (характер хусусиятлари, оғишишлар) англашни тўлиқ тушуниши лозим.

Қобилият - бу кишининг бирор фаолиятга яроқлилиги ва шу фаолиятни муваффақиятли амалга оширишдир.

Педагогик қобилият - бу қобилият турларидан бири бўлиб, кишининг педагогик фаолиятга яроқлилигини ва шу фаолият билан муваффақиятли шуғуллана олишини аниқлаб беради.

Узоқ йиллар олиб борилган тадқиқотлар, педагогик қобилиятлар мураккаб ва кўп қиррали психологик билимлардан иборатлигини кўрсатиб берди. Ана шу тадқиқот

маълумотларидан фойдаланиб, педагогик қобилият тузилишида муҳим ўрин эгаллайдиган қатор компонентларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Дидактик қобилиятлар - бу болаларга ўқув материални аниқ ва равшан тушунтириб, осон қилиб етказиб бериш, болаларда фанга қизиқиш уйғотиб, уларда мустақил фаол фикрлашни уйғота оладиган қобилиятдир. Дидактик қобилиятга эга бўлган ўқитувчи зарурат туғилганда қийин ўқув материални осонроқ мураккаброғини соддароқ тушуниши қийин бўлганини тушунарлироқ қилиб ўқувчиларга мослаштириб бера олади.

Академик қобилиятлар - математика, физика, биология, она тили, адабиёт, тарих ва бошқа шу каби фанлар соҳасига хос қобилиятлардир. Қобилиятли ўқитувчи ўз фанини фақат курс хажмидагина эмас, балки атрофлича кенг, чуқур билиб бу соҳада эришилган ютуқлар ва кашфиётларни доимий равишда кузатиб бориб, ўқув материални мутлақо эркин эгаллаб унга катта қизиқиш билан қарайди, ҳамда озгина бўлсада тадқиқот ишларини олиб боради.

Кўпчилик тажрибали педагогларнинг айтишларича, ўқитувчи ўз фани бўйича бундай юксак билим савиясига эришиши бошқаларини қойил қилиб ҳайратда қолдириши, ўқувчиларда катта қизиқиш уйғота олиш учун у юксак маданиятли ҳар томонлама кенг билимдон одам бўлиши лозим.

Перцептив қобилиятлар – бу ўқувчининг тарбияланувчининг ички дунёсига кира билиш, психологик кузатувчанлик, ўқувчи шахсини вақтинчалик, психик ҳолатлари билан боғлиқ, нозик томонларини тушуна билишдан иборат қобилиятлардир.

Нутқ қобилияти - кишининг ўз туйғу ҳисларини нутқ ёрдамида шу билан бирга мимика ва пантомимика ёрдамида аниқ ва равшан қилиб ифодалаб бериш қобилиятидир.

Ташкилотчилик қобилияти — бу биринчидан, ўқувчилар жамоасини уюштира билиш, унда жамоани жипслаштира олиш ва иккинчидан, ўзининг шахсий ишини туғри ташкил қила олиш қобилиятидир.

Авторитар қобилият - ўқитувчининг ростгўйлик, иродавий уддабуронлиги, ўзини тутта билиши, фаросатлилиги, талабчанлилиги каби иродавий ҳислатлари ҳамда қатор шахсий ҳислатларга шу билан бирга ўқувчиларнинг тарбиясида жавобгарликни ҳис этиш унинг эътиқоди, ўқувчиларга маънавий ва маърифий эътиқодни сингдира олишга ишонч каби ҳислатларга ҳам боғлиқдир.

Коммуникативлик қобилияти - бу болалар билан мулоқотда бўлишга ўқувчиларга ёндошиш учун тўғри йўл топа билишга улар билан педагогик нуқтаи назардан мақсадга мувофиқ ўзаро алоқа боғлашга педагогик тактнинг мавжудлигига қаратилган қобилиятдир.

Педагогик такт психологиясини ўрганишида психолог И.В.Страхов бениҳоя катта хисса қўшган унинг фикрича бунда муҳими - ўқувчиларга таъсир этишнинг энг қулай усулларини топа билиш тарбиявий таъсирни қўллашда мақсадга мувофиқ педагогик чораларга зътибор бериш, аниқ педагогик вазифаларни ҳисобга олиш, ўқувчи шахсининг психологик хусусиятлари ва унинг имкониятлари ҳамда мазкур педагогик ҳолатларини ҳисобга олиш зарурдир.

Педагогик хаёл - бу кишининг ўқувчилар шахсини тарбиявий томондан лойихалаштирганда ўз иш ҳаракатларининг натижасини олдиндан кўра билишда намоён бўладиган махсус қобилиятдир.

Диққатни тақсимлай олиш қобилияти - бу қобилият бир вақтнинг ўзида диққатни бир қанча фаолиятга қарата олишда намоён бўлиб, ўқитувчи ишида ғоят муҳим аҳамиятга эгадир.

Юқорида кўрсатиб ўтилган қобилиятлардан ташқари ўқитувчи инсон шахсининг мақсад сари интилиши уддабуронлик, меҳнатсеварлик, камтарлак каби қатор инсоний ҳислатларга эга бўлиши лозимдир. **Педагогик психология** эса таълим ва

тарбиянинг психологик қонуниятларини ўрганади. ўқувчининг билиш фаолияти ва уларнинг ақлий ривожланиши билишнинг мулоқотга киришиши ва меҳнатининг онгли субъектлари сифатида шаклланиб бориши педагогик психологиянинг предмети ҳисобланади.

Бўлажак ўқитувчилар учун мазкур курс бўйича олинadиган билимлар жуда муҳим аҳамиятга эга. ўқитувчи ўз фаолиятида ёш психология маълумотларини қўллай олиш керак.

Ёш давр психологияси фанини ўрганиш ҳам назарий, ҳам амалдий аҳамиятга эга. Бу ҳам биологик ва генетика, медицина, социология каби фанлар билан узвий алоқада ривожланади. Ёш давр ва педагогик психология фани диалектиканинг принципларига олий нерв фаолияти қонунларига, дифференциянинг психофизиологияси қонунларига психологлар тўплаган материалларга таяниб, инсон психикаси ривожланиши, маълум бир ёш даврда унинг кечиши, ўзгариши юзасидан баҳо юритади.

ўз навбатида боланинг психик ривожланишидаги барча босқичларда ўқув тарбия жараёнининг самарадорлигини оширишда педагогик психология тўлақонли жавоб беради.

Шаҳобчалари.

Ёш психологияси: инсоннинг психик ривожланишини даврларга бўлиб чиқоидаларига мувофиқ қуйидаги шаҳобчаларга ажралади:

1. болалар психологияси
2. кичик мактабгача ёшдаги ўқувчилар психологияси
3. ўсмирлар психологияси
4. йигит қизлар психологияси (ўсир ёшлар психологияси)
5. катта ёшли кишилар психологияси
6. черенто психологияси (қариялар психологияси)

Педагогик психологиянинг асосий шаҳобчалари:

Ҳар бир ёш даврнинг психологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тарбиявий таъсир ўтказиш инсонда ўз вақтида ўзини англашни вужудга келтиради. Болада ўзини англаш туйғуси қанча эрта уйғонса шахсий нуқтаи назар, ўз ҳуқуқини ҳис этиш, ўзининг ақлий ва жисмоний имкониятларини баҳолаш шунчалик тез пайдо бўлади. Худди шу аснодаинжжиқлик, ўжарлик ва қайсарлик кабииллатлар таркиб топишига руҳий тўсиқ вужудга келади. Шахслараро муносабатдаги қарама-қаршилик, инкироз ривожланиш қонунларига лоқайд қарашнинг оқибатидир. Инсон психикасидаги умидсизлик, ижтимоий адаолат учун курашиш руҳининг ўзгариши – назария билан турмуш муносиблигининг маҳсулидир. Одамларда эътиқод дунёқараш, идеал, умомала, мулоқот мустақил хулқ-атвор самарали шакллантириш кўпроқ юқоридаги омилларга боғлиқдир. Кишидаги ташаббускорлик ҳамда тўлиқларни енгилга интилишни аниқлаш ва уларни ёш психологияси хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда руҳий туртки, бериш мақсадга мувофиқдир.

Таълимнинг барча босқичларида унинг самарадорлигини ошириш ёш психологиясининг қонуниятларига суянмоғи зарур. Болалар жамоаси, оила муҳити, меҳнат жамоаларида шахслараро илиқ муносабатни шакллантириш ёш даври хусусиятларини инобатга олишнинг маҳсули саналади. Хатто кишининг узоқ умр кўриши ва унда ишчанлик қобилятининг сақланиши, истикбол режаси ва мақсади билан яшаши ҳам ёш хусусиятларини ҳисобга олиб мулоқотда бўлишнинг мевасидир. Умаманижтимоий ҳаётнинг бирча жабҳаларида оила, тарбия муассасалари, ишлаб чиқариш корхонаси ва жамоат ташкилотларида ёш психологиясидан фойдаланиш таълим ва тарбиянинг шахслараро ижобий муносабатлар ўргатишнинг, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг гаровидир.

Бўлажак ўқитувчилар учун мазкур курс бўйича олинadиган бўлимлар жуда муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, ўқитувчи ижтимоий ҳаётда ўзига юкланган турли вазифа ва

роллари муваффақиятли амалга ошириш учун ёш психологияси маълумотларини қўллаш шарт.

Шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишдаги таъсир этувчи омиллар.

Психик ривожланиш, ҳамда бу ўзгаришларга сабаб бўладиган кучлар ўртасидаги муносабат қонунларини ўрганиш – педагогик психология фанининг муҳим ва долзарб муаммоларидан биридир.

Инсон шахсининг психик ривожланиши ва унинг шаклланиши мураккаб тадқиқот жараёнидир. Зеро, унинг ўзига хос хусусиятлари ва қонуниятларини асосли илмий билиш, ўқувчи шахсига педагогик жиҳатдан таъсир кўрсатишнинг зарур шартидир.

Инсон – биосоциал мавжудотдир. Унинг бирлиги, бир томондан, кишининг психик, туғма равишда ташкил топган хусусиятлари (масалан, кўриш ёки эшитиш сезгиларининг, шунингдек, олий нерв тузилишининг ўзига хос хусусиятлари), иккинчи томондан эса фаолиятнинг онгли субъекти ива ижтимоий тараққиётнинг фаол иштирокчиси сифатида унинг хулқ-атвор (масалан, ахлоқий одатлар) хусусиятларида намоён бўлади.

Инсон шахсининг таркиб топиши ва психик ривожланишига таъсир этувчи омилларнинг муаммоси ўз моҳияти жиҳатидан ғоявий характерга эга. Шу боис, бу масалани ҳал қилишда бир-бирига қарама-қарши бўлган турли оқимлар, йўналишлар майдонга келган. Инсон шахсининг таркиб топишини тушунтиришда майдонга келган биринчи оқим биогенетик концепция, назария бўлса, иккинчи оқим социогенетик концепциядир.

Инсон шахсининг таркиб топишини тушунтиришга интилувчи биогенетик оқим XIX асрнинг иккинчи ярмида майдонга келган.

Шахс психик хусусиятларининг туғма табиати ҳақидаги таълимот шу вақтга қадар аксарият психология мактабларининг асосини ташкил этиб келмоқда. Мазкур таълимот инсон психикасининг барча умумий ва индивидуал хусусиятлари табиат томонидан белгиланган, унинг биологик тузилишига тенглаштирилгандир, психик ривожланиш эса, ирсий йўл билан азалдан белгиланиб, инсон организмга жойлаштирилган шу хусусиятларнинг маромига етилиш жараёнидан иборат деб таъкидлайди. Маълумки, наслий хусусиятлар туғма йўл билан наслдан наслга тайёр ҳолда берилади, бироқ шундай бўлишига қарамай, бу оқим намояндалари инсон шахси ва унинг барча хусусиятлари «ички қонунлар» асосида, яъни наслий хусусиятлар негизида майдонга келадиган нарса, биологик омилларга боғлиқдир, деб таъкидлайдилар.

Биогенетик таълимот, инсон қобилиятларининг ривожланиш даражаси (чунончи, имкониятларнинг чегараси, унинг энг юксак нуқтаси) тақдир томонидан белгиланиб кўйилганлигини, ўқувчи имкониятлари ва қобилиятларини махсус тестлар ёрдамида аниқлаб, ундан сўнг таълим жараёнини унинг ирсият томонидан белгиланган тараққиёт даражасига мослаштириш, уларнинг ақлий истеъдод даражаларига қараб турли мавқедаги мактабларда таҳсил олиши зарур деб таъкидлашади.

Чунончи, бу йўналиш тарафдорларидан, америкалик психолог Э.Торндайх ўқувчиларнинг «табиий кучлари» ва «туғма майллар»ини психик ривожланишнинг етакчи омили қилиб кўрсатиб, муҳитнинг, таълим-тарбиянинг таъсири – иккинчи даражалидир, деб айтади.

Австралиялик психолог К.Бюллер болаларнинг фақат ақлий тараққиётигина эмас, балки ахлоқий ривожланиши ҳам наслий томондан белгилангандир, деб таъкидлайди.

Америкалик педагог ва психолог Дж.Дьюи – инсон табиатини ўзгартириб бўлмайди, одам ирсият воситасида ҳосил қилган эҳтиёжлари ва психик хусусиятлари билан туғилади. Бу эҳтиёжлар ва психик хусусиятлар тарбия жараёнида намоён бўлиб, баъзида ўзгариши, тарбиянинг эса миқдорини белгилаб берувчи мезондир, деб ҳисоблайди.

Веналик врач-психолог З.Фрейд мазкур оқим намояндаси сифатида шахсининг фаоллигини, уни ҳаракатга келтирувчи кучларни қуйидаги тарзда тушунтиришга

интилади. Одам ўзининг қадимий ҳайвон тарикасидаги авлод-аждодларидан наслий йўл билан ўтган инстинктив майлларнинг намоён бўлиши туфайли фаолдир. З.Фрейднинг фикрига кўра, инстинктив майллар асосан жинсий инстинктлар шаклида намоён бўлади. З.Фрейд, шахснинг фаоллигини даставвал жинсий майллар билан боғлайди. Бироқ, инстинктив майллар жамиятда худди ҳайвонот оламидагидек эркин намоён бўлавермайди. Жамиятдаги жамоа ҳаёти одамни, ундаги мавжуд инстинктив майлларни (яъни, жинсий майлларни) жуда кўп жиҳатдан чеклаб қўяди. Оқибатда одам ўзининг кўп инстинктлари ва майлларини босишга, тормозлашга мажбур бўлади. Унинг таълимотига кўра, тормозланган инстинкт ва майллар йўқолиб кетмайди, балки бизга номаълум бўлган онгсизлик даражасига ўтказилиб юборилади. Онгсизлик даражасидаги бундай инстинктлар ва майллар ҳар турли «комплекслар»га бирлашадилар, гўё инсон шахси фаоллигининг ҳақиқий сабаби айни шу «комплекслар»нинг намоён бўлишидир. З.Фрейднинг таълимотидан, унинг очиқдан-очиқ биологизаторлик тарғиботчиси эканлигини, инсон шахсининг фаоллигини жинсий майллардан иборат эканлиги ҳақидаги назарияси илмий асосга эга эмаслигини эътироф этиш мумкин.

Бундай таълимотлардан, хусусан дин хомийлари кенг фойдаланиб, инсоннинг тақдири ана шу илмлар билан чамбарчас боғлиқдир, деб таъкидлашади.

Инсон шахсининг таркиб топишини ўрганиш давомида юзага келган яна бир таълимот – социогенетик концепция – қобилятларнинг тараккиётини, фақат, теварак-атрофдаги муҳитнинг таъсири билан тушунтиради. Бу йўналиш ўз замонаси учун илғор ҳисобланган XVIII аср француз олими К.Гельвеций таълимотидан бошланган. К.Гельвецийнинг таълимотига кўра, барча одамлар ақлий ва ахлоқий ривожланиши учун туғилишдан оқ мутлақо бир хил табиий имкониятга эга бўладилар. Шунинг учун одамларнинг психик хусусиятларидаги фарқ, фақатгина муҳит ва тарбиянинг турлича таъсир қилиши билан вужудга келади, деб тушунтирилади. Бу назария одамларнинг психик, руҳий, оқибатда ижтимоий тенгсизлиги уларнинг туғма хусусиятлари деган таълимотга қарши қаратилган эди. Бу назариянинг хорижий мамлакатлардаги ҳозирги турли намояндалари психиканинг ривожланишида ижтимоий муҳитнинг ғоят даражада муҳим роли борлигини эътироф этадилар.

Инсон шахсининг таркиб топишини ўрганиш давомида юзага келган социогенетик концепция фанда экспериментларнинг ривожланиши билан боғлиқдир. Маълумки, XVII асрнинг охири ва XVIII асрнинг бошларида табиий фанлар жадал суръатлар билан ривожлана бошлади. Ўша пайтда ҳамманинг диққат-эътибори мўъжизакор тажрибага қаратилган эди. Бу ҳодиса инсон шахсининг таркиб топиши масаласига ҳам таъсир қилмай қолмади.

Социогенетик концепция намояндалари инсоннинг бутун тараккиёти, шу жумладан, шахсий хусусиятларнинг таркиб топиши, асосан, тажрибага боғлиқдир. Бу назарияда шахсда рўй берадиган ўзгаришларни жамиятнинг тузилиши, ижтимоийлашиш усуллари, атрофидаги одамлар билан ўзаро муносабат воситалари асосида тушунтирилади. Бу таълимотга кўра инсон биологик тур сифатида туғилиб, ҳаётдаги ижтимоий шарт-шароитларнинг бевосита таъсири остида шахсга айланади.

Чунончи, англиялик олим Джон Локк, дунёга келган янги чақалоқ боланинг руҳини «топ-тоза тахтага» ўхшатади. Унинг фикрича, боланинг «топ-тоза тахта» тарзидаги руҳига нималарни ёзиш мутлақо катта одамлар ихтиёрларидадир. Шунинг учун боланинг қандай одам бўлиб етишиши, яъни унда қандай шахсий фазилатларнинг таркиб топиши бола ҳаётдан оладиган тажрибага, ўзгалар билан мулоқот жараёнида оладиган ҳаётий тушунча ва тасаввурларига боғлиқдир, деб таъкидлайди.

Ҳар иккала йўналишнинг намояндалари, ўз манфаатларининг ташқи жиҳатдан бирига қарама-қарши бўлишига қарамай, инсоннинг психик хусусиятларини ё наслий,

биологик омиллар таъсири остида, ёки ўзгармас муҳит таъсирида аввалдан белгиланган ва ўзгармас нарса, деб эътироф этилади.

Маълумки, одам шахс сифатида мунтазам, қандайдир фаолиятда таркиб топиб боради, ривожланади, унинг фаоллиги намоён бўлади. Агарда ҳайвонлар теварак-атрофдаги ташқи муҳитга пассив мослашиб, ҳаёт фаолиятларида табиатдаги, яъни ташқи муҳитдаги тайёр нарсалардан фойдалансалар, одам эса теварак атрофидаги ташқи муҳитга фаол таъсир кўрсатиб, уни ўз иродасига бўйсундиради ҳамда ўзгартириб, ўз эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилдиради.

Кузатишлар жараёнида шу нарса маълум бўлдики, одамдаги туғма, ирсий механизмлари унинг психик ривожланишига таъсир кўрсатадию, бироқ унинг мазмунини ҳам, шахсий фазилатларини ҳам белгилаб бера олмайди. Таъкидлаш зарурки, муҳит ҳам бола психикасини ривожлантиришда муайян рол ўйнайди. Фақат, бунинг учун болани ўқитаётган кишиларнинг таъсири натижасида бола ана шу муҳитни фаол равишда ўрганиб олиши, табиийдир.

Таълим-тарбия ва ривожланиш ўртасидаги ўзаро муносабат муаммоси.

Психология фани замонавий таълимотга асосланган ҳолда инсон шахсининг таркиб топишида таълим ва тарбия билан ривожланиш ўртасидаги ўзаро муносабат муаммоси кенг доирада муҳокама мавзусига айланмоқда.

Ривожланиш деганда, одатда ҳодисаларнинг ҳар икки тури тушунилади ва бу тушунчалар бир-бири билан чамбарчас боғлиқдир: 1) миянинг биологик, органик етилиши, унинг анатомик-физиологик тузилиши жиҳатидан етилиши; 2) психик (ақлий) ривожланишнинг маълум ўсиш даражалари сифатидаги, ўзига хос ақлий етилиш сифатидаги психик ривожланиши. Ўз-ўзидан маълумки, ақлий ривожланиш мия тузилишининг биологик ечилиши билан боғлиқдир ва бу хусусият таълим-тарбия ишларида, албатта, ҳисобга олиниши лозим, чунки таълим миянинг органик жиҳатдан етилишини инкор эта олмайди. Бироқ мия тузилишининг органик жиҳатдан етилишини муҳитга, таълим-тарбияга мутлақо боғланмаган ҳолда ўзининг қатъий биологик қонунлари асосида содир бўлади, деб бўлмайди. Муҳит, таълим-тарбия ва тегишли машқ, мия тузилишининг органик жиҳатдан етилишига ёрдам беради.

Бу жараёнда таълим қандай мавқега эга? Таълим ривожланишга нисбатан етакчи вазифани бажарадими ёки аксинча? Бу муаммонинг ҳал қилиниши таълим жараёнининг мазмуни ва методикасини, ўқув дастурлари ва дарсликларнинг мазмунини белгилаб беради.

Бу борада немис психологи В.Штерн: таълим психик ривожланишнинг орқасидан боради ва унга мослашади, деган фикрни олга сўрган эди. Бу фикрга қарама-қарши рус психологи Л.С.Виготский боланинг психик ривожланишида таълим ва тарбиянинг етакчилик роли бор, деган қонидани биринчи бўлиб илгари сурди ва уни: таълим ривожланишдан олдинда боради ва уни ўз орқасидан эргаштириб олиб боради, деб аниқ ифодалаб беради. Юқорида баён қилинган биринчи фикрга мувофиқ таълим фақат ривожланиш томонидан эришилган нарсалардан фойдаланади. Шунинг учун ақлий жиҳатдан етилиш жараёнига аралашмаслик, унга халақит бермаслик, балки таълим учун имконият етилгунча чидам билан пассив кўтиб туриш керак.

Швейцариялик психолог Ж.Пиаженинг назарияси ҳам айти шу ғоялар билан йўғрилгандир.

Ж.Пиаженинг фикрича, боланинг ақлий ўсиши ўзининг ички қонунлари асосида ривожлана бориб, сифат жиҳатдан ўзига хос бир қатор генетик босқичларни босиб ўтади. Таълим - бу ақлий етилиш жараёнини фақат бир қадар тезлатишга ёки секинлаштиришга қобилдир, лекин у ақлий жиҳатдан етилиш жараёнига ҳеч қандай жиддий таъсир кўрсата олмайди. Демак, таълим ривожланиш қонунларига бўйсунуши керак. Масалан, болада мантикий тафаккур етилмай туриб, уни мантикий фикр юритишга ўргатиш фойдасиздир.

Таълимнинг турли босқичлари боланинг тегишли психологик имкониятлари пишиб етиладиган муайян ёшидан қатъий назар боғлиқлиги ана шундан келиб чиқади.

Таъкидлаш жоизки, таълим етакчи ролни бажаради, таълим ва ривожланиш эса ўзаро бир-бирига боғлиқдир; улар алоҳида содир бўладиган икки жараён бўлмай, балки бир бутун жараёндир. Таълимсиз тўла ақлий ривожланиш бўлиши мумкин эмас. Таълим ривожланишга туртки бўлади, ривожланишни ўз ортидан эргаштириб боради. Зарур шароит туғилганда таълим мантиқий фикрлаш малакасини таркиб топтиради ва тегишли ақлий ривожланиш учун замин бўлади. Лекин, таълим ривожланишга туртки бўлиш билан бир вақтда ўзи ривожланишга таянади, эришилган ривожланиш даражасининг хусусиятларини, ривожланишнинг ички қоидаларини, албатта, инобатга олади. Таълимнинг имкониятлари жуда кенг бўлса-да, бироқ чексиз эмас. Йирик рус психологи Л.С.Виготский таълим ва тараққиёт муаммосига ижтимоий-тарихий жараён нуқтаи-назаридан ёндашиб, билимларни ўзлаштириш инсониятнинг тарихий тараққиётида яратилган маданиятда иштирок этиш жараёндир, деб таъкидлайди. У олга сўрган психик функциялар тараққиётининг маданий-тарихий назариясига кўра, психик фаолият тараққиёти унинг «табиий» шаклини бевосита қайта кўрган холда, турли аломатлар билан аввал ташки, сўнгички ифодаланишни назарда тутиб, «маданий» шаклини эгаллаш тушунилади.

Шу муносабат билан Л.С.Виготскийнинг психологияга киритган «психик тараққиётнинг энг яқин зонаси» тушунчаси муҳим аҳамият касб этади. Бунинг асл моҳияти, боланинг мустақил фаолияти катталар билан ҳамкорликда, унинг раҳбарлигида амалга оширилади. Л.С.Виготский томонидан киритилган «психик тараққиётнинг энг яқин зонаси» тушунчаси «таълим тараққиётдан олдинда боради» деган умумий қоидага яққол мазмунини тушуниш учун имконият яратади.

Э.Торндайк ва Ж.Пиаженинг таълим билан тараққиётни айна бир нарса деб тушунтиришига қарамай Л.С.Виготский: «Бола тараққиётини ҳеч маҳал ўқув маскани таълимидан ташқаридаги соя деб ҳисоблаш мумкин эмас», - деб таъкидлайди. Бундан ташқари, таълим ва тараққиёт бир-бирига тобе бўлмаган жараёнлардир, деган йўналишдаги психологларни ҳам у қаттиқ танқид қилади. П.П.Блонский таълимнинг бола тараққиётидаги ўрнига алоҳида аҳамият беради. Шунинг учун ўқувчиларнинг ақлий ривожланиши тўғридан-тўғри ўқув маскани дастури мазмунига боғлиқ эканлигини таъкидлайди. Унинг фикрича, таълим жараёнида болалар маълум қоида асосида фаолият қилишга одатланадилар. Таълим таъсири натижасида ўқувчиларда ўз-ўзини ва ўзининг ақлий фаолиятини назорат қилиш юзага келади. Психолог-олимлардан В.В.Давидов, П.Я.Галүперин, Д.Б.Элүкони, Н.А.Менчинская, А.А.Люблинская, Э.Г.Ғозиевлар ўз тадқиқотларида таълимнинг тараққиётдаги етакчи ролини таъкидлашади.

Психик тараққиётнинг омиллари ва шароитлари аниқлаб олинган тақдирда ҳам, психикада юзага келадиган ўзгаришларнинг манбалари, психик ривожланишни ҳаракатга келтирувчи кучлар нималардан иборат, деган саволнинг туғилиши, табиийдир.

Боланинг психик ривожланишини ҳаракатга келтирувчи кучлар мураккаб ва турли-тумандир. Ривожланишнинг моҳиятини қарама-қаршиликлар курашидан, ички зиддиятлар боланинг, психик ривожланишини бевосита ҳаракатга келтирувчи кучлар, таълим ва тарбия жараёнида юзага келадиган ҳамда бартараф қилинадиган эскилик ва янгилик ўртасидаги қарама-қаршиликлардан иборатдир. Бундай зиддиятларга, масалан, фаолият томонидан юзага келадиган янги эҳтиёжлар билан уларни қондириш имкониятлари ўртасидаги зиддиятлар; боланинг ўсиб бораётган жисмоний ва руҳий имкониятлари билан эски, таркиб топган ўзаро муносабат шакллари ва фаолият турлари ўртасидаги зиддиятлар; жамият, жамоа, катта одамлар томонидан кундан-кунга ортиб бораётган талаблар билан психик тараққиётнинг мазкур даражаси ўртасидаги зиддиятлар қиради.

Масалан, кичик ўқув маскани ёшидаги ўқувчида мустикал иродавий фаолиятга нисбатан бўлган тайёрлик билан ҳатти-ҳаракатларнинг мавжуд вазиятга ёки бевосита ички кечинмаларга боғлиқлиги ўртасида зиддият мавжуддир. Ўсмирларда эса энг кучли зиддиятлар бир томондан, унинг ўзига ўзи баҳо бериши ва ўз талаблари даражаси ва иккинчи томондан, атрофдагиларнинг унга нисбатан бўлган муносабатлари ҳақидаги ички кечинмаси ўртасида, шунингдек, ўзининг жамоадаги реал мавқеи тўғрисидаги ички кечинмаси ўртасида; катта одамлар ҳаётида тўла ҳуқуқли аъзо сифатида катнашиши эҳтиёжи билан бунга ўз имкониятларининг мос келмаслиги ўртасида пайдо бўлади.

Кўрсатилган барча зиддиятлар бирмунча юқори даражадаги психик фаолиятларни таркиб топтириш орқали бартараф қилинади. Натижада бола психик ривожланишнинг янада юксакроқ босқичига кўтарилади. Эҳтиёж қондирилади - зиддият йўқолади. Бироқ қондирилган эҳтиёж, янги эҳтиёжни туғдиради. Бу зиддият бошқа бир зиддият билан алмашинади, тараққиёт давом этади.

Ривожланиш фақат соф микдор ўзгаришлари жараёндан, яъни қандайдир психик ҳодисаларнинг, хусусият ва сифатларнинг кўпайиши ёки камайишидан иборат бўлиб қолмай, балки сифат жиҳатдан янги хусусиятларнинг, яъни янгидан ҳосил қилинган сифатларнинг пайдо бўлиши билан боғлиқдир.

Психологлар психик ривожланишнинг умумий қонуниятлари борлигини қайд этиб кўрсатмоқдалар. Бироқ муҳит таъсирига нисбатан бу қонуниятлар иккиламчидир, чунки бу қонуниятларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳаёт шароитига, фаолиятга ва тарбияга боғлиқдир. Мана шундай умумий қонуниятларга биринчи навбатда психик ривожланишнинг нотекислиги киради. Бунинг моҳияти шундан иборатки, ҳар қандай шароитда, хатто таълим ва тарбиянинг энг қулай шароитларида ҳам шахснинг турли психик белгилари, функциялари ва хусусиятлари ривожланишнинг битта даражасида тўхтаб турмайди. Боланинг айрим ёш даврларида психиканинг у ёки бу йўналишларида ривожланиш учун ниҳоятда қулай шароитлар пайдо бўлади ва бу шароитларнинг баъзилари вақтинчалик, ўткинчи характерда бўлади. У ёки бу психик хусусиятлар ва сифатларнинг ривожланиши учун энг қулай шароитлар бўлган ана шундай ёш даврлари сензитив даврлар деб аталади. (Л.С.Виготский, А.Н.Леонтьев). Бундай сензитивлик даврининг мавжудлигига миянинг органик жиҳатдан етилиш қонунияти ҳам, айрим психик жараёнлар ва хусусиятлар ҳам, ҳаётини тажриба ҳам сабаб бўлади.

Турли ёш даврларига мансуб ҳолда билиш, ҳиссий-иродавий жиҳатларнинг ривожланиши тавсифи

Психология фанида ёш даврларини табақалаш бўйича турлича усуллар мавжуддир. Бу инсон шахсини тадқиқ қилишга турли нуқтаи-назардан ёндашуви ва мазкур муаммонинг моҳиятини турлича ёритади.

Маълумки, ҳар бир давр ўзининг муҳим ҳаётини шароитлари, эҳтиёжлари ва фаолияти, ўзига хос қарама-қаршиликлари, психикасининг сифат хусусиятлари ва психик жиҳатдан характерли янги сифатларнинг ҳосил бўлиши билан ажралиб туради. Ҳар бир давр ўзидан олдинги давр томонидан тайёрланиб, унинг асосида шаклланиши ва ўз навбатида, ўзидан кейинги даврнинг пайдо бўлиши учун асос бўлиб хизмат қилади. Шу ўринда психологияда мавжуд ёш даврларини табақалаш назарияларига урғу бериб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Швейцариялик психолог Ж.Пиаженинг ақл-идрок назарияси, ақл-идрок функциялари ҳамда унинг даврлари ҳақидаги таълимотни ўз ичига олади. Ақл-идроқнинг асосий вазифалари, мослашиш ва кўникишдан иборат бўлиб, бу унинг доимий вазифалар туркумини ташкил этади.

Муаллиф, бола ақл-идроқини қуйидаги психик ривожланиш даврларига таснифлайди: 1) сенсомотор интеллект - туғилгандан 2 ёшгача; 2) операциягача тафаккур

даври - 2 ёшдан 7 ёшгача; 3) аниқ операциялар даври - 7, 8 ёшдан - 11, 12 ёшгача; 4) расмий операциялар даври.

Француз психологи А.Валлон эса ёш давларини куйидаги босқичларга ажратади: 1) хомиланинг она қорнидаги даври; 2) импульсив ҳаракат даври - туғилгандан 6 ойликкача; 3) ҳис-туйғу даври (эмоционал) - 6 ойликдан 1 ёшгача; 4) сенсомотор (идрок билан ҳаракатнинг уйғунлашуви) даври - 1 ёшдан 3 ёшгача; 5) персонологизм (шахсга айланиш) даври - 3 ёшдан - 5 ёшгача; 6) фарқлаш даври - 6 ёшдан - 11 ёшгача; 7) жинсий етилиш ва ўспиринлик даври - 12 ёшдан -18 ёшгача.

Рус психологиясидаги ёш давларини табақалаш муаммоси дастлаб Л.С.Виготский, П.П.Блонский, Б.Г.Ананьев сингари йирик психологларнинг асарларида ўз аксини топа бошлаган. Кейинчалик бу муаммо билан шуғулланувчилар сафи ортиб борди, шу боис ёш давларини таснифлаш муаммоси ўзининг келиб чиқиши, илмий манбаи, ривожланиш жараёнларига ёндашилиши нуқтаи назаридан бир-биридан кескин фарқ қилади. Ҳозирги вақтда ёш давларини табақалаш юзасидан мулоҳаза юритишда олимларнинг илмий қарашларини муайян гуруҳларга ажратиш ва уларнинг моҳиятини очиш мақсадга мувофиқдир.

Л.С.Виготский психологларнинг ёш давларини табақалаш назарияларини танқидий таҳлил қилиб, муайян ривожланишни вужудга келтирувчи руҳий янгиланишларга таяниб, ёш давларини куйидаги босқичларга ажратади;

1. Чақалоқлик даври инқирози.
2. Гўдаклик даври - 2 ойликдан 1 ёшгача. Бир ёшдаги инқироз.
3. Илк болалик даври - 1 ёшдан 3 ёшгача - 3 ёшдаги инқироз.
4. Мактабгача давр - 3 ёшдан 7 ёшгача - 7 ёшдаги инқироз.
5. Мактаб ёши даври - 8 ёшдан 12 ёшгача - 13 ёшдаги инқироз.
6. Пубертат (жинсий етилиш) даври - 14 ёшдан 18 ёшгача, 17 ёшдаги инқироз.

Л.С.Виготский ўзининг ёш давларини табақалаш назариясини илмий асослаб, таърифлаб бера олган. Олим энг муҳим психик янгиланишлар ҳақида илмий ва амалий аҳамиятга молик мулоҳазалар билдирган. Бироқ, бу мулоҳазаларда анча мунозарали, баҳсли ўринлар ҳам мавжуд. Умуман Л.С.Виготскийнинг ёш давларини табақалаш назарияси илмий-тарихий аҳамиятга эга, унинг ривожланишни амалга оширувчи инқирозлар тўғрисидаги мулоҳазали ва олға сўрган ғоялари ҳозирги куннинг талабларига мосдир.

Д.Б.Элькониннинг таснифи етакчи фаолият (А.Н.Леонтьев) назариясига, ҳар қайси ривожланиш палласида бирор фаолиятнинг устунлик қилиши мумкинлигига асосланади. Етакчи фаолиятнинг инсон шахс сифатида камол топишидаги роли, назариянинг асосий моҳиятини ташкил қилади.

Д.Б.Эльконин ёш давларини куйидаги босқичларга ажратишни лозим топади:

1. Гўдаклик даври - туғилгандан 1 ёшгача - етакчи фаолият - бевосита эмоционал мулоқот;
2. Илк болалик даври - 1 ёшдан 3 ёшгача - етакчи фаолият - предметлар билан нозик ҳаракатлар қилиш;
3. Мактабгача давр - 3 ёшдан 7 ёшгача - ролли ўйинлар;
4. Кичик ўқув маскани ёши даври - 7 ёшдан 10 ёшгача - ўқиш;
5. Кичик ўсмирлик даври - 10 ёшдан 15 ёшгача - шахснинг интим (дилкаш, самимий) мулоқот;
6. Катта ўсмирлик ёки илк ўспиринлик даври - 16 ёшдан 17 ёшгача;- етакчи фаолият - ўқиш, касб танлаш даври.

Д.Б.Эльконин таснифини кўпчилик психологлар томонидан эътироф этилса-да, бироқ унинг бирмунча мунозарали томонлари мавжуд. Умуман Д.Б.Элькониннинг мазкур назарияси психология фанида, айниқса ёш давлари психологиясида муҳим ўрин тутди.

Болалар психологияси фанининг йирик намояндаси А.А.Люблинская инсон камолотини ёш даврларга ажратишда фаолият нуқтаи назаридан ёндашиб, қуйидаги даврларни атрофлича ифодалайди:

1. Чақалоқлик даври - туғилгандан бир ойликкача;
2. Кичик мактабгача давр - 1 ойликдан 1 ёшгача;
3. Мактабгача тарбиядан аввалги давр -1 ёшдан 3 ёшгача;
4. Мактабгача тарбия даври - 3 ёшдан 7 ёшгача;
5. Кичик мактаб ёши даври - 7 ёшдан 11, 12 ёшгача;
6. Ўрта мактаб ёши даври (ўспирин) - 13 ёшдан 15 ёшгача;
7. Катта мактаб ёши даври-15 ёшдан 18 ёшгача.

Педагогик психологиянинг таниқли намояндаси В.А.Крутецкий инсоннинг онтогенетик камолотини қуйидаги босқичлардан иборатлигини таъкидлайди:

1. Чақалоқлик (туғилгандан 10 кунликкача);
2. Гўдаклик (10 кунликдан 1 ёшгача);
3. Илк болалик (1 ёшдан 3 ёшгача);
4. Боғчагача давр (3 ёшдан 5 ёшгача);
5. Боғча ёши (5 ёшдан 7 ёшгача);
6. Кичик мактаб (7 ёшдан 11 ёшгача);
7. Ўсмирлик (11 ёшдан 15 ёшгача);
8. Илк ўспиринлик ёки катта мактаб ёши (15 ёшдан 18 ёшгача).

Юқоридаги ҳар иккала тасниф пухталигидан, уларга қандай нуқтаи назардан ёндашилганлигидан қатъий назар инсон камолотини тўла ифодалаб беришга ожизлик қилади.

Мазкур назариялар инсоннинг шахс сифатида шаклланиши босқичлари ҳақида кўпроқ маълумот беради, холос. Уларда ёшлик, етуқлик, қариллик даврларининг хусусиятлари, қонуниятлари тўғрисида назарий ва амалий маълумотлар етишмайди. Шунга қарамай, улар ўрта мактаб педагогик психология фани учун алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзини ўзи баҳолаш саволлари.

1. Психология фанининг мақсади, вазифаси ва предмети ҳақида маълумот беринг.
2. Психологиянинг соҳаларини ёритинг.
3. Психологик методларни шарҳланг.
4. Таълим психологияси нима?
5. Тарбия психологияси нима?
6. Ўқитувчи психологиясини характерланг.

Фойдаланиладиган адабиётлар рўйхати

1. Ғозиев Э. Педагогик психология асослари Тошкент, 1995.
2. Ғозиев.Э. Олий мактаб психологияси. Тошкент, 1997.
3. Каримова В. Ижтимоий психология ва ижтимоий амалиёт. Тошкент «Университет», 1999.
4. Каримова В. Психология. Тошкент, 2002.

ТЕСТ САВОЛЛАРИ

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ПЕДАГОГИКАСИ

- 1. Олий таълим педагогикасининг таърифи..**
А. Педагогиканинг бир тармоғи.
Б. Ўқувчиларни тарбиялаш ҳақидаги фан..
С. Талабаларни ўқитиш ва тарбиялаш ҳақидаги фан.
Д. Ўқув жараёнини ташкил этиш ҳақидаги фан.
- 2. Олий таълим педагогикасининг предмети...**
А. Таълим тарбия жараёни
Б. Олий мактабда ўқитиш
С. Талабаларни тарбиялаш
Д. Олий таълимда таълим-тарбиянинг мазмуни, шакл-усуллари.
- 3. Олий таълим педагогикасининг объекти...**
А. Профессор-ўқитувчилар билан талабаларнинг ўзаро ҳамкорликдаги фаолияти.
Б. Таълим-тарбия тамойиллари.
С. Олий таълимнинг талабаси.
Д. Таълим жараёни.
- 4. Олий таълимнинг мақсади, мазмуни, усулларининг бирлиги...**
А. Педагогик талаб.
Б. Олий таълимнинг принципи.
С. Дидактик қоида.
Д. Олий таълим педагогикасининг умумий қонуниятлари.
- 5. Олий таълимнинг педагогик принциплари ...**
А. Билимларни онгли ўзлаштириш.
Б. Талабанинг фаоллигига таяниб
С. Таълим тарбиянинг ёш хусусиятига мослиги
Д. Барча жавоблар тўғри.
- 6. Олий таълим соҳасида давлат сиёсатининг асосий принципларидан бири...**
А. Давлат ва жамоат бошқарувининг уйғунлиги.
Б. Илғор технологиялар асосида таълим-тарбия усулларини такомиллаштириш.
С. Таълим, фан, ишлаб чиқариш бирлашувини амалиётга киритиш.
Д. Таълим хизматлари бозорида рақобатли муҳитни яратиш.
- 7. Олий таълимнинг асосий вазифасидан бири ...**
А. Билимли бўлиш ва истеъдодни рағбатлантириш.
Б. Олий таълим олишни барчага очиклиги.
С. Таълим-тарбиянинг инсонпарварлиги ва демократиклиги.
Д. Давлат таълим стандартлари асосида таълимни ташкил этиш.
- 8. Ўзбекистон Республикасида олий таълим неча босқичли қилиб ташкил этилган.**
А. Бир босқичли.
Б. Икки босқичли.
С. Уч босқичли.
Д. Тўрт босқичли.
- 9. Олий ўқув юртида таълим-тарбия ишлари нима асосида ташкил этилади?**
А. Вазирликнинг буйруғи асосида.
Б. Ректорнинг кўрсатмаси асосида.
С. Давлатнинг меъёрий ҳужжатлари асосида.
Д. Профессор-ўқитувчининг билимларига таяниб.
- 10. Олий таълимнинг Давлат таълим стандарти қачон тасдиқланган?**
А. Вазирлик қарори билан 1998 йилда.

- Б. Халқ таълими вазирлиги, 2000 йилда
 С. Вазирлар маҳкамасининг қарори билан 2001 йил 16 августда.
 Д. Президент фармони билан 2002 йил 16 августда.
- 11. Олий таълим классификатори нима?**
 А. Олий таълим тўғрисидаги ҳужжат.
Б. Олий таълимнинг йўналишлари ва мутахассисликлари тизимлаштирилган рўйхати.
 С. Олий таълимнинг турлари
 Д. Олий таълим ўқув юкларининг ҳажмини, кадрлар сифатини баҳолаш тартиби.
- 12. Олий таълим ДТС нима асосида ишлаб чиқарилган?**
 А. “Таълим тўғрисида”ги қонун асосида.
 Б. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури асосида.
 С. Таълимнинг халқаро стандарти классификацияси принципига мослаб.
Д. Барча жавоблар тўғри.
- 13. Олий таълимнинг асосий мақсади ...**
 А. Талабаларни ўқитиш ва тарбиялаш.
 Б. Олий маълумотли педагоглар тайёрлаш.
 С. Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш.
Д. Юқори малакали, юксак маънавий-ахлоқий фазилатли, рақобатбардош мутахассисларни етиштириш.
- 14. Ўқиш мотиви нима?**
 А. Таълимнинг вазифаси
 Б. Ўқитиш тамойили.
С. Талабани бирор ўқув-билув вазифасини бажаришга ундовчи ички рухий даъват.
 Д. Талабанинг ўқув-билув фаолияти.
- 15. Мустақил таълимнинг вазифалари...**
А. У ёки бу фан соҳасида илмий ахборотларни тўплаш.
 Б. Билимларни барқарор малака ва кўникмаларга айлантириш.
 С. Семинар машғулотларига қатнашиш.
 Д. Уй вазифасини бажариш.
- 16. Олий таълим профессор ўқитувчисининг педагогик фаолиятидаги мавжуд муаммоларни ўрганишнинг асосий аспектларини белгиланг.**
А. Касбий, ижтимоий, физиологик, тиббий.
 Б. Когнитив, креатив, эвристик.
 С. Касбий ривожланиш.
 Д. Психологик муҳофаза.
- 17. Педагогик парадигма ...**
А. Педагогика фани ривожининг маълум босқичида таълимий ва тарбиявий муаммоларни ҳал этиш намунаси сифатида илмий-педагогик ҳамжамият томонидан эътироф этилган назарий ҳамда методологик кўрсатмалар тўплами.
 Б. Шахсни тарбиялаш, унга муайян йўналишларда чуқур, пухта илмий билимларни бериш тамойиллари, объектив ва субъектив омилларни аниқловчи педагогик жараённинг ички моҳияти, алоқа ва қонуниятларини махсус текшириш ва билиш усуллари.
 В. Таълим тарбия жараёнига онгли ижодий ёндашув, методик билимларни самарали қўллаш олиш қобилияти, юксак педагогик тафаккур.
 Г. Турли ҳаракатларни бажариш, муайян фаолият жараёнида иштирок этишда талаба амал қилиши лозим бўлган ижтимоий хулқ-атвор меъёрларини ифодаловчи вазифа.
- 18. Педагогик талаб ...**
А. Педагогика фани ривожининг маълум босқичида таълимий ва тарбиявий муаммоларни ҳал этиш намунаси сифатида илмий-педагогик ҳамжамият томонидан эътироф этилган назарий ҳамда методологик кўрсатмалар тўплами.

- Б. Шахсни тарбиялаш, унга муайян йўналишларда чуқур, пухта илмий билимларни бериш тамойиллари, объектив ва субъектив омилларни аниқловчи педагогик жараённинг ички моҳияти, алоқа ва қонуниятларини махсус текшириш ва билиш усуллари.
- В. Таълим тарбия жараёнига онгли ижодий ёндашув, методик билимларни самарали қўллаш олиш қобилияти, юксак педагогик тафаккур.
- Г. **Турли ҳаракатларни бажариш, муайян фаолият жараёнида иштирок этишда талаба амал қилиши лозим бўлган ижтимоий хулқ-атвор меъёрларини ифодаловчи вазифа.**

19. Педагогик маҳорат ...

- А. Педагогика фани ривожининг маълум босқичида таълимий ва тарбиявий муаммоларни ҳал этиш намунаси сифатида илмий-педагогик ҳамжамият томонидан эътироф этилган назарий ҳамда методологик кўрсатмалар тўплами.
- Б. Шахсни тарбиялаш, унга муайян йўналишларда чуқур, пухта илмий билимларни бериш тамойиллари, объектив ва субъектив омилларни аниқловчи педагогик жараённинг ички моҳияти, алоқа ва қонуниятларини махсус текшириш ва билиш усуллари.
- В. **Таълим тарбия жараёнига онгли ижодий ёндашув, методик билимларни самарали қўллаш олиш қобилияти, юксак педагогик тафаккур.**
- Г. Турли ҳаракатларни бажариш, муайян фаолият жараёнида иштирок этишда талаба амал қилиши лозим бўлган ижтимоий хулқ-атвор меъёрларини ифодаловчи вазифа.

20. Педагогик илмий тадқиқот методлари ...

- А. Педагогика фани ривожининг маълум босқичида таълимий ва тарбиявий муаммоларни ҳал этиш намунаси сифатида илмий-педагогик ҳамжамият томонидан эътироф этилган назарий ҳамда методологик кўрсатмалар тўплами.
- Б. **Шахсни тарбиялаш, унга муайян йўналишларда чуқур, пухта илмий билимларни бериш тамойиллари, объектив ва субъектив омилларни аниқловчи педагогик жараённинг ички моҳияти, алоқа ва қонуниятларини махсус текшириш ва билиш усуллари.**
- В. Таълим тарбия жараёнига онгли ижодий ёндашув, методик билимларни самарали қўллаш олиш қобилияти, юксак педагогик тафаккур.
- Г. Турли ҳаракатларни бажариш, муайян фаолият жараёнида иштирок этишда талаба амал қилиши лозим бўлган ижтимоий хулқ-атвор меъёрларини ифодаловчи вазифа.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ПСИХОЛОГИЯСИ

1. Қандай психик жараён шахс онгининг нарса ва ходисаларга йўналганлигини акс эттиради?

- А) Диққат.*
- Б) Ирода.
- В) Идрок.
- Г) Тасаввур.
- Д) Хотира.

2. Организм, индивид ва шахснинг ҳаёт кечиршининг конкрет шарт-шароитларига уларнинг қарамлигини ифода этувчи ва бу шарт-шароитларга нисбатан уларнинг фаоллигини вужудга келтирувчи ҳолатидир деб нимага айтилади?

- А) Мотив.
- Б) Мотивация.*
- В) Эҳтиёж.
- Г) Фаоллик.

3. «Буюк дидактика» асарининг муаллифи ким?

- А) Қори Ниёзий.
- Б) Ян Амос Коменский.*
- В) В.П. Беспалько.

Г) О. Шарафитдинов.

4. Нукталар ўрнига қандай сўз ёзилиши керак?

«... инсон хулқ – атори, унинг боғланиши, йўналиши ва фаоллигини тушунтириб берувчи психологик сабаблармажмуини билдиради».

А) Мотивация.*

Б) Фаолият.

В) Характер.

Г) Идрок.

5. Психологияда эмпиризм йўналишининг асосчиси ким?

А) Дж. Локк.*

Б) Флоробий.

В) Г. Лейбниц.

Г) Ф. Гальтон.

6. Бу билишимизнинг шундай шаклики, у борлиқдаги кўплаб, хилма-хил предмет ва ходисалар орасида бизга айти пайтда керак бўлган объектни хосса ва хусусиятлари билан яхлит тарзда акс этишимизни таъминлайди.

А) Хотира.

Б) Сизги.

В) Диққат.

Г) Идрок.*

7. Предметлар ва уларга хос бўлган хусусиятларни фикран бир-бирига солиштириш, умумий ва фарқ қилувчи жиҳатларини топиш психологияда қандай номланади?

А) Анализ.

Б) Синтез.

В) Таққослаш.*

Г) Мавҳумлаштириш.

8. Темперамент нима?

А) Шахс фаолияти ва хулқнинг динамик (ўзгарувчан) ва эмоционал-ҳисий томонларини характерловчи индивидуал хусусиятлар мажмуидир.*

Б) Асабдаги тормозланиш ва қўзғалиш жараёнларининг ўзаро муносабати, шунга кўра, ўзини тута олиш, босиқлик каби сифатлар ва ўзаро тескари сифатларнинг намоён бўлиши.

В) Инсонларга нисбатан бўлган муносабатларда намоён бўладиган характерологик сифатлар мажмуи.

Г) Шахсдаги шуундай индивидуал, турғун сифатларки, улар одамнинг турли хил фаолиятдаги кўрсаткичлари, ютуқлари ва қийинчиликлари сабабларини тушунтириб беради.

9. Қандай психик жараён шахс онгининг нарса ва ходисаларга йўналганлигини акс эттиради?

А) Диққат.*

Б) Ирода.

В) Идрок.

Г) Тасаввур.

10. Хотиранинг самарадорлиги қўйидаги омилларга боғлиқ:

А) Эсда олиб қолишнинг кўлами ва тезлигига.

Б) Эсда сақлашнинг давомийлигига.

В) Эсга туширишнинг аниқлигига.

Г) Барча жавоблар тўғри.*

11. Сўз ва нутқ ёрдамида психологик таъсир кўрсатиш - бу

А) Вербал таъсир.*

Б) Паралингвистик таъсир.

- В) Новербал таъсир.
- Г) Барча жавоблар тўғри.

12.Интерииоризация деб қуйидагига айтилади:

- А) Инсон онгининг ўзига қаратилганлиги, яъни шахсий муаммо ва кечинмаларига берилиб кетиши натижасида диққатининг атрофдагиларга сушлашуви.
- Б) Инсон онги ва диққатининг асосан атрофда юз бераётган ходисаларга қаратилганлиги.
- В) Ақлда шаклланган ғояларнинг ташқи фаолиятга кўчирилиши.
- Г) Ташқи фаолият асосида ички психик жараёнларга ўтиш.*

13.Афазия - бу

- А) Хотиранинг бузилиши.
- Б) Нутқнинг бузилиши.*
- В) Ҳаракатнинг бузилиши.
- Г) Диққатнинг бузилиши

14.Олий таълимда ахборотларни монолог тарзда “узок вақт” оралиғида етказиш усулида дарс бериш шакли

- А) тренинг
- Б) маъруза*
- С) инпут
- Д) семинар

15.“бошланғич маълумотларниқисқа вақт” ичида етказиш усули

- А) маъруза
- Б) лекция
- С) инпут *
- Д) тренинг

16.Ҳамкорликда ишлаш усулида ташкил этиладиган дарс шакли

- А) семинар
- Б) маъруза
- С) тренинг *
- Д) амалиёт

17.Ўқитиш қонуниятига нималар киреди?

- А). Ўқитиш мақсади, мазмуни, воситалари ва шакллари ижтимоий муҳитга боғлиқлиги қонуни.
- Б) Тарбияловчи ва ривожлантирувчи таълим қонуниятини.
- С) Таълим-тарбия жараёнининг таҳсил олувчиларнинг фаолияти характериға боғлиқлиги қонуни.
- Д) Барча жавоблар тўғри *

18.Ўқитиш қонуниятига нималар киреди?

- А)Ўқув фаолиятини индивидуаллаштириш ва гуруҳли ўқитишни ташкил этиш бирлиги ва ўзаро боғлиқлиги қонуни.
- Б) Ўқитишда назария ва амалиётнинг бирлиги ва узвий боғлиқлиги қонуни.
- С) Педагогик жараён бирлиги ва яхлитлиги қонуни.
- Д) барча жавоблар тўғри*

ГЛОССАРИЙ

Билиш – объектив борлиқнинг онгда акс эттиришнинг олий шакли, ҳуқуқий билимлар ҳосил қилиш жараёни.

Дидактика – (грекча didasko – ўқитиш, didaskol ўргатувчи) Таълим-тарбия назарияси, яъни мақсадлари, мазмуни, қонуниятлари, тамойилларини ишлаб чиқиш назарияси.

Инновация – янгиланишни, ўзгаришни амалга жорий этиш, киритиш жараёни ва фаолияти.

Интеграл – чамбарчас боғлиқ, бутун, ягона, чексиз кичик қисмларнинг йиғиндиси.

Ителлект – инсоннинг билиш фаолияти, фикрлаш қобилияти.

Интерфаол машғулот – таълим берувчи ва таълим олувчи ўзаро фаол иштирок этадиган машғулот.

Когнитив – атроф-олам ҳақидаги билим доирасини кенгайтириш.

Креатив – тадқиқотчилик характериға эға. Таълим олувчиларда ижодий тафаккурни жадал ривожлантириш таълими.

Кўникма – онгли фаолиятни тез, тежамли, тўғри, кам жисмоний ва асабий куч сарфлаган ҳолда бажариш.

Малака – шахснинг маълум касбға яроқлилик, тайёрлик даражаси, шу касбда ишлай олиш учун зарурий билим, кўникмалар йиғиндиси.

Маҳорат – ўзлаштирилган билимлар ва ҳаётий тажрибалар асосида барча амалий ҳаракатларни кам вақт ва кам куч сарфлаб бажариш.

Мақсад – ҳар қандай ҳаракатни бошлашдан олдин ҳаракат якунида эришиладиган нарса ёи ҳодисани бутунлиғича ҳамда унинг асосий кўрсаткичлари билан киши тасавурида пайдо бўлиши. Мақсад реал ва ҳаётий бўлиши мумкин. Реал мақсад илмий асосланган бўлиб, объектив борлиқда содир этиладиган нарса ва ҳодисаларни ўзида намоён қилади.

Модул – педагогик технологияни ташкил қилувчи таркибий бўлақларни ифодаловчи тушунча.

Метод – грекча сўз бўлиб, йўл, ахлоқ, усул деганидир. Табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларини билишни тадқиқ қилиш усули.

Методика – бирор ишни мақсадға мувофиқ ўтказиш йўллари мажмуаси.

Мотив – инсонни ўқишға ёки бирор ҳаракатларни бошқаришға ундовчи турли сабаблар йиғиндиси.

Олий таълим – малакали мутахассислар тайёрлашни таъминлайдиган таълим.

Олий таълимнинг мазмуни – Давлат таълим стандартлари асосида белгиланади, ўқув режаси, ўқув фани дастури, дарслик ва ўқув қўлланмаларда ифодаланади.

Олий таълим ДТС – бакалаврият йўналиши ва магистратура ихтисослиғига қўйиладиган малака талаблари, таълим мазмунини, бакалавр ва магистр тайёргарлигини зарурий даражасини, сифатини белгилайдиган меъёрий ҳужжат.

Олий таълим йўналишлари ва мутахассисликлари классификатори – олий маълумотли кадрлар тайёрлаш учун бакалаврият таълим йўналиши ва магистратура мутахассисликларининг тизимлаштирилган рўйхатидан иборат.

Олий таълим педагогикаси – олий таълим муассасасида ўқиш-ўқитиш, касбий билим, кўникма, малакаларни эгаллаш, талабаларда юксак маънавий-ахлоқий сифатларни тарбиялашнинг мазмуни, шакл-усуллари, қонуниятлари ҳақидаги педагогик фандир.

Педагогика – (юнонча pais бола, agogos “раҳбар”) тарбия ҳақидаги таълимот, тарбиялаш санъати, тарбия ҳақидаги фан.

Психология – одамнинг объектив борлиқни сезги, идрок, тафаккур, туйғу-ҳиссиёт ва бошқа психик ҳодисалар орқали акс эттириш жараёнини ўрганадиган фан.

Педагогик технология – таълим олувчи шахсига йўналтирилган, демократик ҳамда такрорланувчанлик ўқиш натижаларини кафолатлайдиган таълим жараёнини лойиҳалаш, амалга ошириш ва баҳолашнинг тизимий методи.

Педагогик мулоқот – бевосита таълим-тарбия билан боғлиқ мулоқат тури.

Педагогик фаолият – жамиятнинг таълим-тарбияга бўлган эҳтиёжини қондириш мақсадида умуминсоний сифатлар ва миллий фазилатларни шакллантиришни илмий асосланган режа-дастурга мувофиқ амалга ошириш, яъни авлодни ҳаётга тайёрлайдиган ижтимоий зарур фаолият тури.

Педагогик жараён – таълим берувчи ва таълим олувчилар орасидаги муносабат, билим бериш – билим олиш, ўргатиш – ўрганиш майлида кечадиган муносабатлар тизими.

Педагогик муҳит – таълим-тарбия мақсадларига мувофиқ равишда тузилган шахсларо муносабатлар мажмуи.

Педагогик тамойил – Таълим берувчи ва таълим олувчи орасидаги муносабатда бериладиган билим тури, ҳажми, мазмуни, шунингдек, ўқув куроллари ва тарбияланувчиларнинг руҳий хусусиятлари ва шулар ораларидаги зарурий боғлиқликлардан келиб чиққан қоидалар.

Педагогик тажриба – таълим-тарбия берувчи томонидан маърифатнинг тамойиллари ва таълим-тарбия беришнинг муайян усул ва услубларини тўлиқ ўзлаштириш ҳамда уларни амалда қўллашдаги реал шарт-шароитларни, болалар жамоасини ва ҳар бир шахснинг ўзига хосликларини ҳисобга олган ҳолда амалиётга татбиқ этиш.

Педагогик мониторинг – ўқув жараёнини узлуксиз, узоқ муддатли кузатиш ва уни бошқариш.

Таълим – таълим олувчига махсус тайёргарликка эга мутахассислар ёрдамида билим бериш ва уларда кўникма ва малакалар шакллантириш жараёни бўлиб, кишининг шахс сифатида ҳаётга ва меҳнатга онгли равишда тайёрлаш воситаси.

Таълим бериш – таълим олувчининг интеллектуал салоҳиятини юксалтиришга қаратилган педагогик фаолияти бўлиб, инсонни ақлий фаолиятини ривожлантириш жараёнидир.

Таълим берувчи – Педагоглар, ишлаб чиқариш, таълим усталари.

Таълим олувчи – тингловчи, яъни, ўқув муассасасларида машғулотларга қатнашувчилар.

Таълим методи - ўқув жараёнининг мажмуавий вазифаларини ечишга йўналтирилган таълим берувчи ва таълим олувчиларнинг биргаликдаги фаолият усули.

Таълим усули – белгиланган вазифа бўйича таълим берувчи ва таълим олувчининг бир-бири билан боғлиқ фаолиятини тартиблаган усули.

Тафаккур – Билиш, англашнинг юқори шакли бўлиб, онгнинг ўзида объектив борликдаги нарса ва ҳодисаларни ташкил қилувчи қисмлар орасидаги ва объектларнинг ўзаро алоқадорликларини акс эттиришдир.

Технология – сўзи юнонча бўлиб, маҳорат, санъат, фан деган маъноларни англатади. Бирор ишда маҳоратда, санъатда қўлланиладиган йўллар, усуллар мажмуаси.

Услуб – бирор нарса ходиса, жараёни ўрганиш, амалга ошириш тартиби.

Усул – бирор нарса, ходиса, жараёни ўрганиш, амалга ошириш тартиби.

Фан дастури – таълим мазмунини, уни талабалар ўзлаштиришининг энг муқобил усуллари, ахборот манбалари кўрсатилган меъёрий ҳужжат.

Характер – инсон хатти-ҳаракатларининг ўзига хослиги, одат тусига кириб қолган энг муҳим руҳий ҳолатлар, ақлий ва руҳий хусусиятлар мажмуи.

Хотира – объектив дунё таъсирларини тасаввурда, ёдда сақлаш ва қайта тасвирлашга оид бўлган руҳий жараёнларнинг мажмуи.

Шахс шаклланиши – инсон биоижтимоий мавжудот бўлиб, биологик ривож билан бир қаторда ижтимоий ривожлана бориб, камолотнинг маълум бир босқичида шахсга айланади. Кишида бир қатор ижтимоий сифатлар таркиб топади, илмий асосланган мустақил фикр шаклланади.

Эвристик – йўналтирувчи саволлар бериш йўли билан ўқитиш тизими.

Эмпирик – ҳиссий тажриба асосидаги билимлар ва уларнинг ягона манбаини ҳиссий тажриба деб тушуниш.

Ўқув режаси – олий таълимнинг муайян йўналиши ёки мутахассислиги бўйича ўқув фанлари турлари, курсларининг таркиби, уларни ўрганиш изчиллиги ва соатлари ҳажмини белгилайдиган меъёрий ҳужжат.

Ўқув фани – таълим муассасасида ўрганиш учун фан, техника, санъат, ишлаб чиқариш фаолиятининг муайян соҳасидан саралаб олинган билимлар, малака ва кўникмалар тизими.

Ўқув семестри – олий таълим муассасасида ўқув йилининг ярмини ташкил этувчи ўзаро боғланган фанларнинг мажмуини ўзлаштиришга мўлжалланган ва якуний назорат билан тугалланадиган қисми.

Ўқув йили – олий таълим муассасасида бир таълим курсини якунлашга мўлжалланган ўқув фаолияти даври, у икки календарь йили билан белгиланади.

Нативизм – бу йўналишнинг тарафдорлари инсонлардаги барча хусусиятларни тугма характерга эга, деб эътироф этадилар.

Эмпиризм – бу йўналишнинг тарафдорларининг фикрича, Янги тугилган бола «топ – тоза тахта» (tabul rasa), унга ҳаёт ва ундаги талабларузининг қонуниятларини ёзади ва бола уларга сузсиз буйсунишга мажбур.

Шахс – ижтимоий ва шахслараро муносабатларнинг махсули, онгли фаолиятнинг субъекти булмиш индивиддир.

Жамият – ижтимоий интизом ва тартибнинг, маданиятнинг муфассал қурилиши.

Конформизм – узгалар борлигидан, уларнинг ҳулқ – атворидан таъсирланиш булиб, ёшлар қанчалик узига ҳосликка интилмасинлар, барибир бир яхлит ижтимоий қатлам сифатида бир – бирларига таклид қиладилар.

Олий ўқув юртларида ўқиш-ўқитиш, касбий билим, кўникма ва малакаларни эгаллаш, талабаларда юксак маънавий-ахлоқий сифатларни тарбиялашнинг мазмуни, шакл-усуллари, қонуниятлари ҳақидаги педагогик фандир

ОЛИЙ ТАЪЛИМНИНГ МАҚСАДИ

Ўзбекистонда демократик, фуқаролик жамиятини қуриш, мамлакатимизни бозор иқтисодиёти қонунлари асосида ривожланган давлатга айлантириш эҳтиёжларидан келиб чиқади.

Юқоридаги эҳтиёжни қондирувчи маънан етук, ахлоқан пок, интеллектуал салоҳиятли, рақобатбардош мутахассисларни тайёрлашдан иборат.

ОЛИЙ ТАЪЛИМНИ ИСЛОҲ ҚИЛИШ МАҚСАДИ

Олий таълим тuzилиши, мазмунини, шакл ва усулларини тубдан ўзгартириш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлардан тўлиқ халос этиш асосида, ривожланган демократик давлатлар даражасига, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи, юқори малакали мутахассислар тайёрлашдан иборат

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ВАЗИФАЛАРИ

Давлат таълим стандартларига мувофиқ илгор, замонавий таълим ва касб-хунар дастурлари асосида таълимни таъкил этиши;

Ўзбекистоннинг иқтисодий, ижтимоий ривожланган истиқболлари, демократик жамият қуриш талабларига биноан фан, техника, илгор технологиялар, иқтисодиёт ва маданиятнинг замонавий ютуқлари асосида кадрларни ўқитиш ва тарбиялаш усуллари мунтазам такомиллаштириши;

Талаба ёшларни миллий мафкура, миллий истиқлол гояси, умуминсоний ва миллий қадриятларни эгаллаш асосида ватанпарварлик, инсонпарварлик руҳида тарбиялаш;

Ўқув амалиётига илгор педагогик ва ахборот технологияларини киритиш, таълимни индивидуаллаштириш, масофавий таълим

Таълим, фан ва ишлаб чиқариш бирлашувининг амалий тизимларини ишлаб чиқиш ва амалиётга киритиш;

Илмий педагогик кадрлар ва иқтидорли талабаларнинг илмий-ижодий фаолиятлари орқали, фан техника ва технологияларни ривожлантириши;

Давлат ва нодавлат таълим муассасаларини ривожлантириш асосида таълим хизматлари бозорида рақобатли муҳитни яратиш;

Олий таълим муассасасини бошқарувини такомиллаштириш, улар мустақиллигини кенгайтириш;

Олий таълим соҳасида ривожланган мамлакатлар билан фойдали халқаро ҳамкорликни ривожлантириш

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ПРИНЦИПЛАРИ

Таълим-тарбиянинг инсонпарварлиги.

Таълимнинг узлуксизлиги, изчиллиги

Олий таълимнинг дунёвийлиги

Олий таълимнинг ҳамма учун очиқлиги

*Билимли бўлиш ва истеъдодни
разбатлантириш*

Билимларни онгли ўзлаштириш

Талабанинг фаоллигига таяниб ўқитиш

*Таълимни талабанинг ёш хусусиятига
мослиги.*

*Билим ўзлаштиришда изчиллик ва
тизимлилик*

*Таълимнинг ишлаб чиқариш билан
боғлиқлиги.*

*Кўрсатмалилик, техник воситалардан
фойдаланиш*

ОЛИЙ ТАЪЛИМ ИЛМИЙ ПЕДАГОГИК
ХОДИМЛАРИ

ХУҚУҚЛАРИ	БУРЧЛАРИ
ИЛМИЙ КЕНГАШГА САЙЛАШ, САЙЛАНИШ	БЕЛГИЛАНГАН ЎҚУВ ЮКЛАМАСИНИ БАЖАРИШ
МАСАЛАЛАРНИ МУҲОКАМА ҚИЛИШ, ҲАЛ ЭТИШДА ҚАТНАШИШ	ШАРТНОМА ВА ГРАНТЛАР БЎЙИЧА ТАДҚИҚОТЛАРНИ БАЖАРИШ
ТУРЛИ МАРКАЗ, БЎЛИНМАЛАР ХИЗМАТИДАН ФОЙДАЛАНИШ	ТАРБИЯВИЙ ИШЛАРНИ БАЖАРИШ
ЎҚУВ КУРСЛАРИ МАЗМУНИНИ СТАНДАРТГА МУВОФИҚ АНИҚЛАШ	ЎҚУВ-УСЛУБИЙ, ИЛМИЙ ИШЛАР САМАРАДОРЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ
ТАЪЛИМ УСУЛЛАРИ, ВОСИТАЛАРИНИ ТАНЛАШ	ИЧКИ ТАРТИБ ҚОИДАЛАРГА ПЕДАГОГИК ОДОБ НОРМАЛАРИГА РИОЯ ҚИЛИШ
ҚОНУНДА БЕЛГИЛАНГАН ТАРТИБДА НОРОЗИЛИК БИЛДИРИШ	ТАЛАБАЛАРДА БИЛИМ, КЎНИКМА ВА МАЛАКАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ
МОДДИЙ ТЕХНИК ТАЪМИНОТНИ ТАЛАБ ҚИЛИШ.	ЎЗ МАЛАКАСИНИ МУНТАЗАМ ОШИРИБ БОРИШ

5-илова

СУҲБАТ МЕТОДИ

Ушбу метод бирмунча кенг тарқалган ва айти вақтда ўқув жараёнига таълим олувчиларни фаол жалб этишининг нисбатан оддий шаклидир. У диолог, полилог усуллари оқилона қўллаш орқали таълим олувчиларни таълим берувчи билан жадал суҳбатга чорлашни талаб этади. Бундай ҳолатда фаоллаштириш воситалари сифатида аудиторияга бериладиган алоҳида саволлар, аста-секин тортишувга ўтадиган мунозарани ташкил этиш, муқобил ҳолатни ҳосил қилиш учун шароит яратиш кабиларни киритиш мумкин.

МЕТОДНИ ЎТКАЗИЛИШ ТАРТИБИ

1. *Аудиторияга мавзуга оид муаммоли саволлар билан мурожаат қилади.*
2. *Берилган фикр ва мулоҳазалар умумлаштирилади, аниқлик киритилади, муаммонинг аҳамияти ва муҳимлиги асосланади.*
3. *Тингловчилар берилган жавоблар асосида мустақил фикрлайдилар, яқуний хулосалар чиқарадилар, муҳокамага тортилган муаммоларнинг аҳамияти ва муҳимлигини тушуниб оладилар, бу эса ўз навбатида уларнинг материалга бўлган қизиқиши ва уни қабул қилиш даражасини оширади.*

6-илова

Ушбу интерфаол методни ўқув жараёнига татбиқ этишда гуруҳ тингловчиларни жуфтликларга бирлашишлари талаб этилади. Ҳар бир жуфтлик учун мавзуга оид тушунчалар келтирилган жадвал шаклидаги тарқатмалар берилади ва белгиланган вақт ичида тушунчалар мазмунини ёритишлари сўралади. Вазифа бажарилгач, тушунчалар мазмуни тўғри таҳлил қилинган жадвал кўрсатилади ва жуфтликлар бажарган вазифа натижалари билан солиштирилади. Баҳолаш меъёри асосида ўз-ўзини баҳолаш принципи қўлланилади.

ТУШУНЧАЛАР	ТУШУНЧАЛАР МАЗМУНИ	ҚЎШИМЧА МАЪЛУМОТ
ПЕДАГОГИКА		
ПСИХОЛОГИЯ		
ОЛИЙ ТАЪЛИМ		
ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТ		
ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИ		
ТАЪЛИМ МАЗМУНИ		

НАТИЖАНИ БАҲОЛАШ

АЙНАН ТЎҒРИ ЖАВОБ УЧУН	ТЎҒРИ ЖАВОБГА ЯҚИН	ҚИСМАН ТЎҒРИ ЖАВОБ	НОТЎҒРИ ЖАВОБ
5 БАЛЛ	4-3 БАЛЛ	3-2 БАЛЛ	0

ТУШУНЧАЛАР	ТУШУНЧАЛАР МАЗМУНИ	ҚЎШИМЧА МАЪЛУМОТ
ПЕДАГОГИКА ФАНИ	Тарбиянинг умумий қонуниятлари, ёш авлодни тарбиялаш ва унга таълим беришнинг моҳияти ва муаммоларини ўрганадиган фан	
ПСИХОЛОГИЯ ФАНИ	Одамнинг объектив борлиқни сезги, идрок, тафаккур ва бошқа психик ҳодисалар орқали акс эттириш жараёнини ўрганадиган фан	
ОЛИЙ ТАЪЛИМ	Ўрта махсус, касб-хунар таълими асосида олий маълумотли, малакали мутахассислар тайёрлашни таъминлайдиган таълим.	
ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТ	Маълум бир шароитда таълим-тарбия мақсади сари йўналтирилган ўзига хос воситалар асосида, мўлжалланган педагогик натижалар билан яқунланадиган хатти-ҳаракатлар тизими.	
ТАЪЛИМ БЕРИШ	Таълим олувчининг интеллектуал салоҳиятини юксалтиришга қаратилган педагогик фаолият.	
ТАЪЛИМ МАЗМУНИ	Инсон ўқитиш жараёнида эгаллаши лозим бўлган билим, кўникма ва малакалар ҳажми ва характери	У тегишли меъёрий ҳужжатлар шаклида расмийлаштирилади.

2-МАВЗУ БЎЙИЧА ВИЗУАЛ МАТЕРИАЛЛАР

ДИДАКТИКА

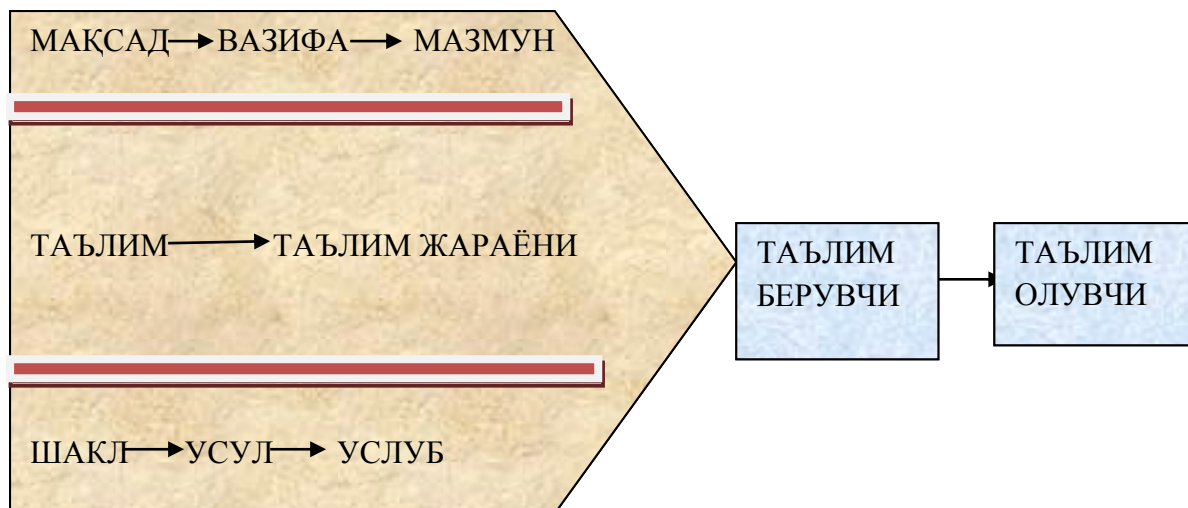
Дидактика (от греч. *didaktikos* – ўқитаман, ўргатаман) – таълим жараёни, мазмуни, қонуният ва тамойиллари, шакл, метод ва воситаларини илмий асослаб берувчи педагогик таълим назарияси, педагогиканинг алоҳида соҳаси.

“Дидактика” атамаси илк бор немис педагоги *Вольфганг Ратке* томонидан “Дидактика, ёки таълим санъати” (1613 й.) деб номланган маърузасида қўлланилган.

ДИДАКТИКАНИНГ БАХС ДОИРАСИ

КИМНИ ЎҚИТИШ? НИМА УЧУН ЎҚИТИШ?	ТАЪЛИМНИНГ МАҚСАДИ
ҚАНДАЙ АСОСДА ЎҚИТИШ?	ТАЪЛИМНИНГ ҚОНУН, ҚОНУНИЯТЛАРИ, ТАМОЙИЛ, ҚОИДАЛАРИ
НИМА НИ ЎҚИТИШ?	ТАЪЛИМ МАЗМУНИ
ҚАНДАЙ ЎҚИТИШ?	ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ. ТАЪЛИМНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ШАКЛЛАР. ТАЪЛИМ ВОСИТАЛАРИ

ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИНИ ТАШКИЛ ЭТУВЧИЛАР ВА УЛАР ДИНАМИКАСИ

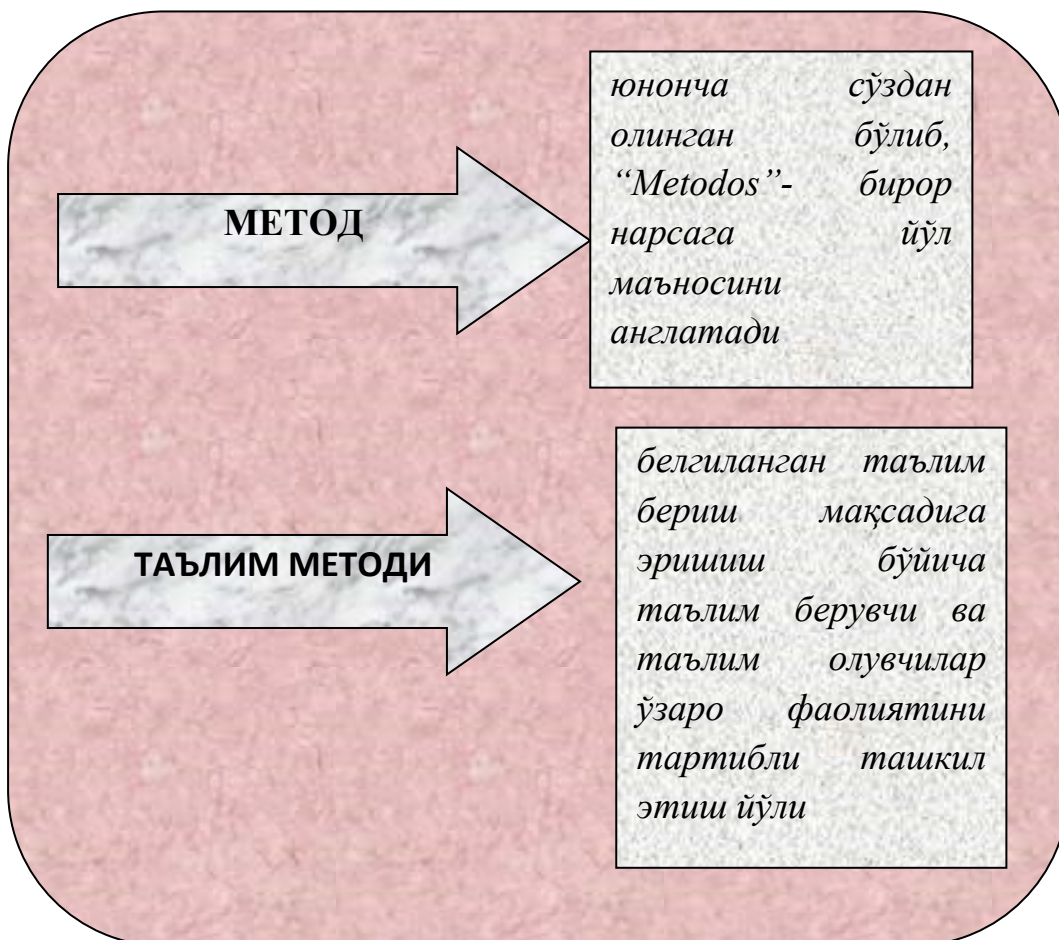
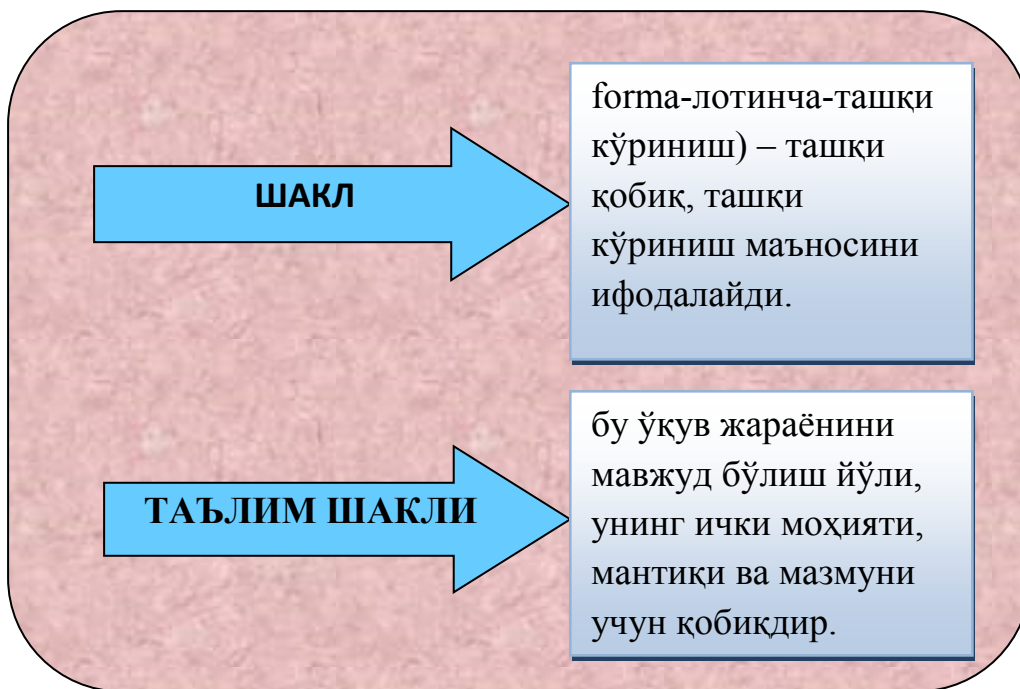
ТАЪЛИМ МАҚСАДИ

Мақсад - кўзланаётган натижа модели кўринишидаги муҳим йўналишнинг маҳсули.

Бу эса, таълим субъектларининг фаолият якунида эгаллашлари кўзланаётган натижадир.

Мақсад-фаолиятнинг ниҳоят даражада олдиндан билиш натижаси.

Мақсадни белгилаш – технологиялаштиришнинг асосий омили ҳисобланиб, педагогик технологияни лойиҳалаштириш, ўқув жараёнини тузиш ҳамда ташкиллаштириш шундан бошланади.

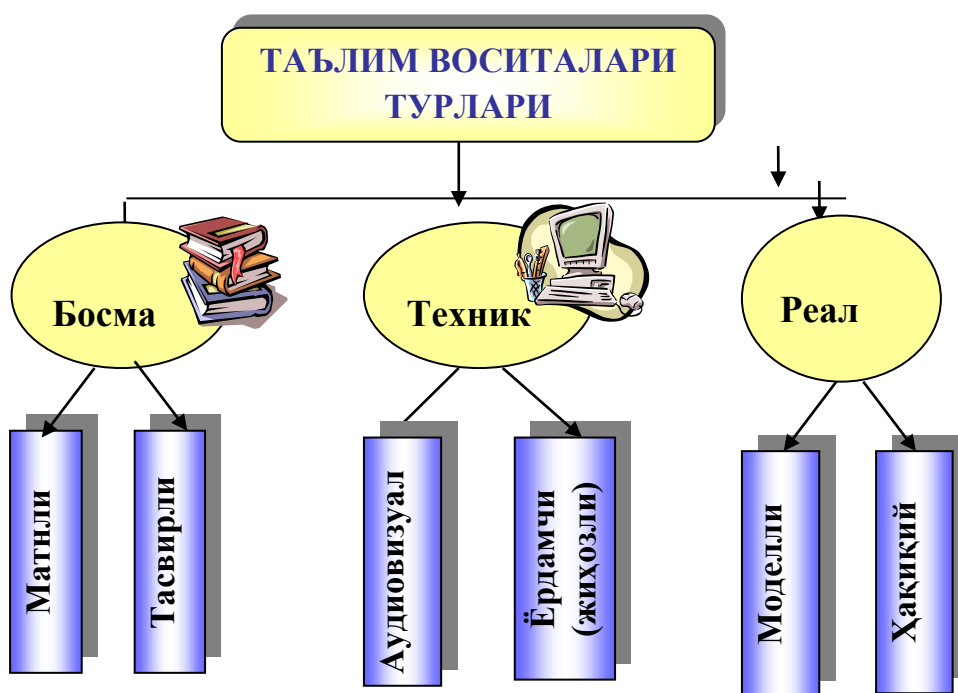

Олий таълимда интерфаол методлардан фойдаланиш мезонлари (проф. Н.Сайдахмедов)

1. Танланган методнинг таълим ва тарбия, ривожлантириш масалаларини ечишга йўналганлиги.
2. Таълим мазмуни хусусиятига мос келиши.
3. Талабаларнинг ўқув имкониятларига мослиги.
4. Педагогнинг хусусий имкониятларига мослиги.
5. Ўқув жараёнини ташкил этиш шакллари билан мослиги.
6. Педагогик технология принципларига мослиги

ОЛИЙ ТАЪЛИМДА ЎҚУВ ЖАРАЁНИГА ЁНДАШУВЛАР ТАСНИФИ

АНЪАНАВИЙ	ТЕХНОЛОГИК	ИЗЛАНУВЧАН
АХБОРОТНИ ТАЪЛИМ БЕРУВЧИДАН ТАЪЛИМ ОЛУВЧИГА ЎТКАЗИШ	ТИЗИМЛИ ЁНДАШУВ АСОСИДА ЎҚУВ ЖАРАЁНИНИ ЛОЙИХАЛАШ.	МУАММОЛАРНИ ҲАЛ ҚИЛИШ.
ЎҚУВ МАҚСАДЛАРНИНГ НОАНИҚЛИГИ. СУҲБАТ ВА ҲИКОЯГА КЎПРОҚ ЭЪТИБОР БЕРИШ	ЎҚУВ МАҚСАДЛАРИНИ МУМКИН ҚАДАР АНИҚЛАШТИРИШ ВА КЛАРНИ ТАЪЛИМ ОЛУВЧИНИНГ ХАТТИ-ҲАРАКАТИНИАНГЛАТУВЧИ ФЕЪЛЛАРДА ИФОДАЛАНИШИ.	ЎҚУВ ИШЛАРИГА ОИД ИЗЛАНИШЛАР ОЛИБ БОРИШ. ФАНЛАРАРО БОҒЛАНИШ. ИЛМИЙ ТАҲМИННИ ОЛҒА СУРИШ ВА УНИ ТЕКШИРИШ.
ТАЪРИФЛАШГА КЎПРОҚ ЭЪТИБОР БЕРИШ, АХБОРОТНИ ЎЗ ХОҲИШИГА ҚАРАБ ЁДЛАШ, ДОИМО ЭСЛАБ ҚОЛИШГА УНДАШ, ХОТИРАДА АХБОРОТЛАРНИ ЙИҒИЛИШИ. БИЛИШ БОСҚИЧЛАРИНИ АЛОҲИДА ОЛИНГАН ФАНЛАР ТАШКИЛ ҚИЛИШИ, ЯХЛИТЛИКНИНГ ЕТИШМАСЛИГИ, МАШҒУЛОТЛАР ЮҚОРИ ИЛМИЙ САЛОҲИЯТДА ВА ТАЪЛИМ ОЛУВЧИНИНГ МУТАХАССИСЛИГИ БИЛАН БОҒЛАНМАГАН ҲОЛДА ОЛИБ БОРИЛИШИ.	ТЛИМ ОЛУВЧИЛАРНИ УЛАРНИНГ ХАТТИ-ҲАРАКАТЛАРИ ОРҚАЛИ ЎҚИТИШ. СОЗЛОВЧИ ҚАЙТУВЧАН АЛОҚА. ШАКЛЛАНУВЧИ ВА ТЎПЛАНУВЧИ БАҲОЛАШ. МЕЗОНИЙ НАЗОРАТ. БИЛИМ ВА КЎНИКМАЛАРНИНГ ТЎЛА ЎЗЛАШТИРИЛИШИ. БЕЛГИЛАНГАН МАҚСАДЛАРГА ЭРИШИШНИНГ КАФОЛАТЛАНИШИ. ЎҚИТИШНИНГ САМАРАДОРЛИГИ.	МАЪЛУМОТЛАР ЙИҒИШ. МОДЕЛЛАШ, ТАЖРИБА ЎТКАЗИШ. ИЖОДИЙ ТАНҚИДИЙ ФИКР ЮРИТИШ. КЎП МЕЗОНИЙЛИК. АСОСЛАНГАНЛИК. ҚАРОР ҚАБУЛ ҚИЛИШ. РОЛЛАРНИ ИЖРО ЭТИШ. ШАХСИЙ ФИКР МАЪНОСИНИ ИЗЛАШ. АҚЛ-ЗАКОВАТ, ЖАВОБГАРЛИК, МАЪНАВИЙ ВА АХЛОҚИЙ СИФАТЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРУВЧИ ЯНГИЛИКЛАРГА СЕЗГИР БЎЛИШ

ДАРСГА ҚЎЙИЛАДИГАН ДИДАКТИК ТАЛАБЛАР

- 1. Ўқув мақсадларини аниқ ва равоон белгилаш, дарс босқичларининг кетма-кетлигини ишлаб чиқиш.*
- 2. Таълим мазмунини аниқлаш, уни ўқув дастури, стандарт талаблари меъёрига мос келиши.*
- 3. Билимларни ўзлаштириш орқали таълим олувчиларда кўникма ва малакаларни шакллантириш.*
- 4. Машигулот мазмунига мос усул ва воситаларни танлай олиш.*
- 5. Дарс жараёнида турли дидактик принциплардан фойдаланиш.*

ЎҚУВ ЖАРАЁНИНИ ЛОЙИХАЛАШ БОСҚИЧЛАРИ

- 1. Мавзуга оид материалларни йиғиш.*
- 2. Таълим мақсади ва вазифаларни белгилаш.*
- 3. Таълим мазмунини ишлаб чиқиш.*
- 4. Таълим шакл, усул ва воситаларини танлаш.*
- 5. Вақт ўрнини белгилаш.*
- 6. Машқлар тизимини ишлаб чиқиш.*
- 7. Таълим олувчилар фаолиятини назорат қилиш учун топшириқ саволларини ва тест топшириқларини ишлаб чиқиш.*
- 8. Лойиҳани ўқув жараёнига татбиқ этиш*

КИЧИК ГУРУҲЛАРДА ИШЛАШ

Ушбу метод таълим олувчиларни фаоллаштириш мақсадида уларни кичик гуруҳларга ажратган ҳолда ўқув материални ўрганиш ёки берилган топшириқни бошқаришга қаратилган. Метод қўлланилганда таълим олувчи кичик гуруҳларда ишлаб, ўз фикрларини ифода этиши, бир-биридан ўрганиши, турли нуқтаи-назарларни инобатга олиш имконига эга бўлади. Тренер томонидан вақт белгиланади. Таълим берувчи томонидан бир вақтнинг ўзида барча таълим олувчиларни мавзуга жалб эта олади ва баҳолайди.

2-модул бирлигини ўзлаштириш жараёнида “Кичик гуруҳларда ишлаш” методидан фойдаланилади. Гуруҳни кичик гуруҳларга ажратиб, мавзу юзасидан топшириқлар берилади. Гуруҳлар белгиланган вақт оралигида топшириқни бажарадилар ва қозоғга ёзадилар. Белгиланган вақт тугагандан сўнг, бажарилган вазифалар гуруҳ вакили томонидан тақдимот қилинади.. Ҳар бир тақдимотчи таълим берувчи ва тингловчилар томонидан баҳоланиб борилади. Тингловчилар баҳолаш мезонлари билан амалий машғулот бошлангунга қадар таништирилади ва баҳолаш варақалари тарқатилади. Барча тақдимотдан сўнг муҳокама бўлиб ўтади. Муҳокамада бажарилган вазифалар тўлдирилади ва хулоса қилинади.

ГУРУҲЛАР УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

1-гуруҳ: “ЎҚИТУВЧИНИНГ ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТИ” мавзусидаги 2-соатли назарий машғулот лойиҳалаштиринг ва режалаштиринг.

2-гуруҳ: “ЎҚИТУВЧИНИНГ ИННОВАЦИОН САЛОҲИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ” мавзусидаги 2-соатли амалий машғулотни лойиҳалаштиринг ва режалаштиринг.

3-гуруҳ: “ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ” ва “ТАЪЛИМ ТЕХНОЛОГИЯСИ” тушунчаларини қиёсий таҳлил қилинг.

4-гуруҳ: Таълим жараёнига анъанавий ва ноанъанавий ёндошувларни қиёсий таҳлил қилинг.

ГУРУҲ ФАОЛИЯТИНИ БАҲОЛАШ

Мезонлари	Баллар			
	2	3	4	5
Мазмунинг тўғри ёритилганлиги				
Гуруҳнинг фаол иштироки				
Белгиланган вақтга риюя этилганлиги				
Тақдироти				

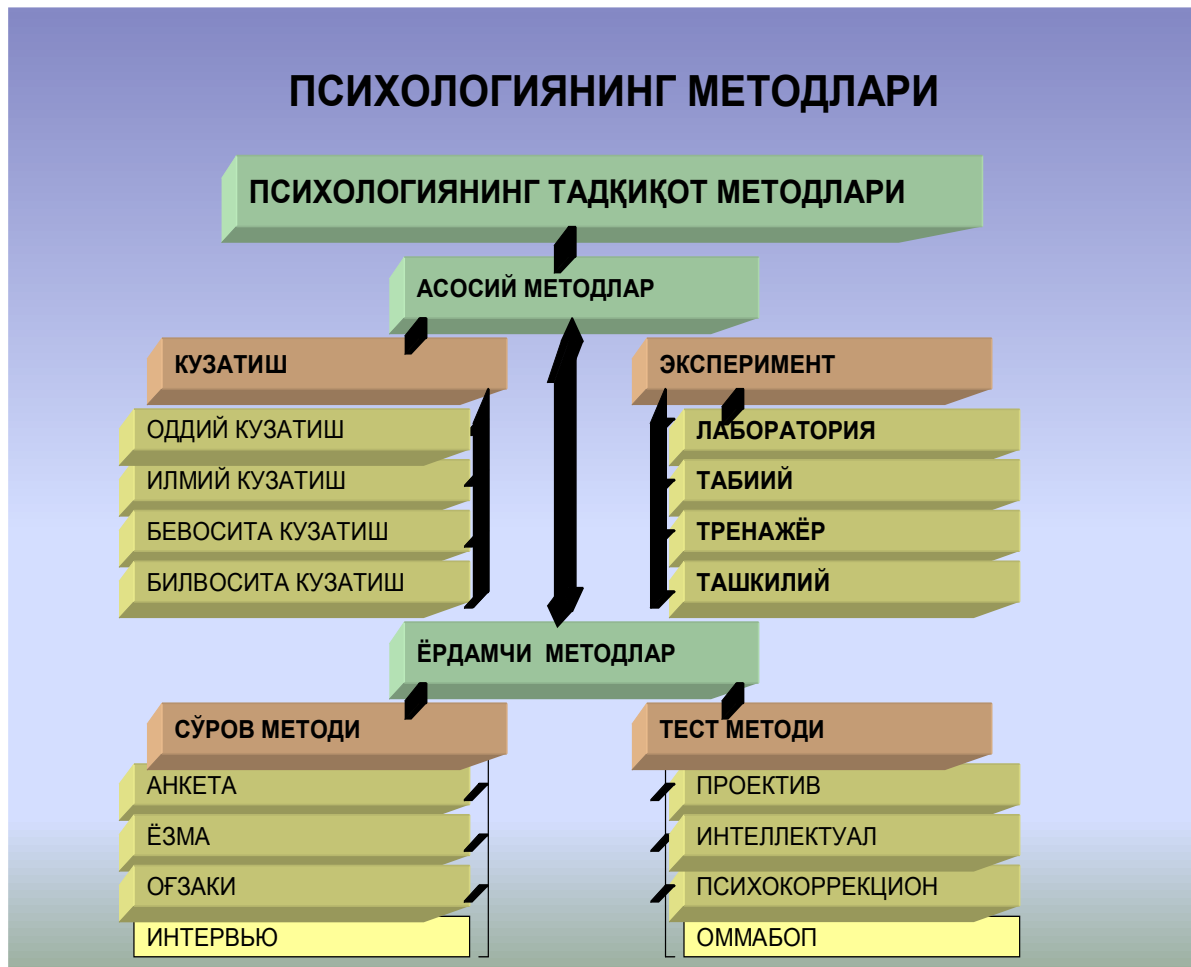
Баҳолаш меъёрлари: Юқори балл-20 балл

18-20 баллгача -“АЪЛО” ;

15-17 баллгача -“ЯХШИ” ;

12 - 14 баллгача -“ҚОНИҚАРЛИ”;

3-4-МАВЗУЛАР БЎЙИЧА ВИЗУАЛ МАТЕРИАЛЛАР

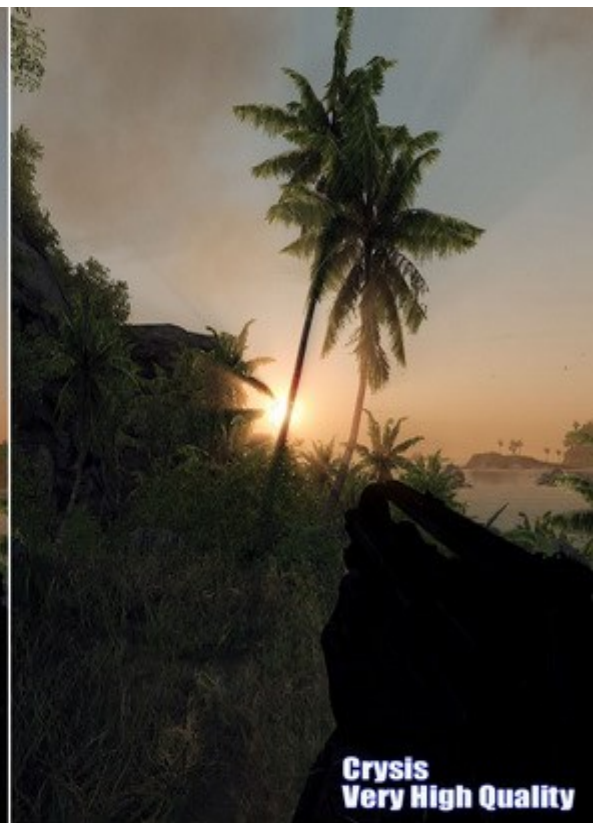
ПСИХОЛОГИЯ СОҶАЛАРИ

ПСИХОЛОГИЯНИНГ АСОСИЙ МЕТОДЛАРИ

АСОСИЙ МЕТОДЛАР	Асосий методларнинг вариантлари
КУЗАТИШ МЕТОДИ	Ташқи (объектив кузатиш) Ички (субъектив, ўз-ўзини кузатиш)Эркин кузатув Стандартлаштирилган Гуруҳ ичида кузатиш Гуруҳ ташқарисида кузатиш
СЎРОҚ МЕТОДЛАРИ	Оғзаки сўроқ Ёзма сўроқ Эркин сўроқ (сухбат) Стандартлаштирилган сўроқ
ТЕСТЛАР МЕТОДИ	Тест - сўров Тест - топшириқ Проектив тест Социометрик тест
ЭКСПЕРИМЕНТ	Табиий эксперимент Лаборатория эксперименти
МОДЕЛЛАШТИРИШ	Математик моделлаштириш Мантикий моделлаштириш Техник моделлаштириш Кибернетик моделлаштириш

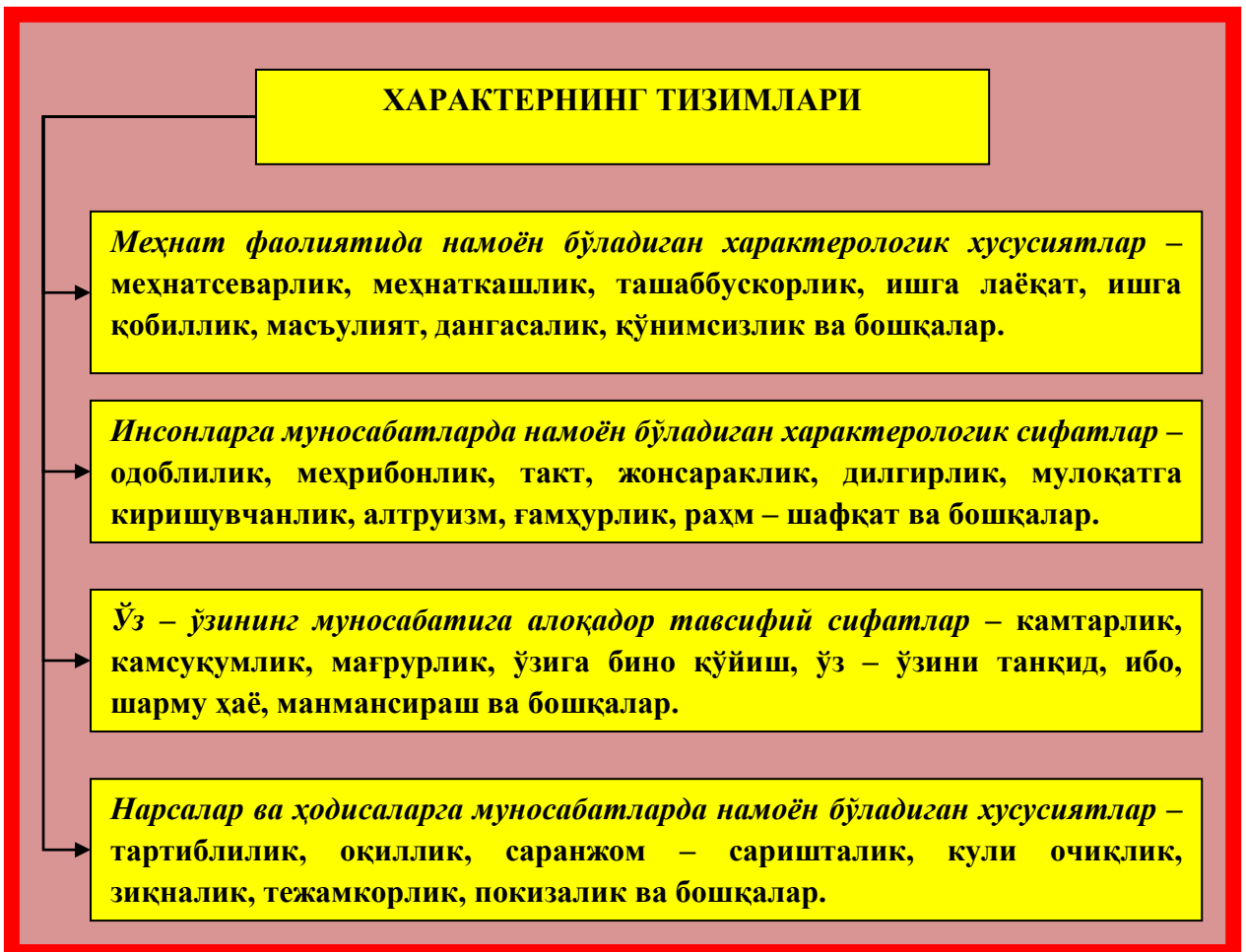
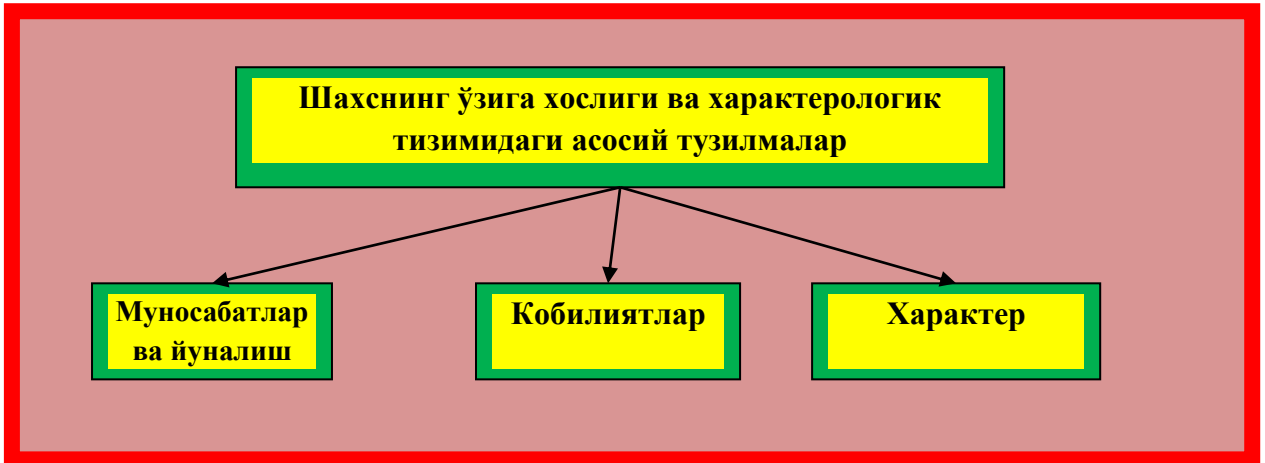
ФИКРЛАШ ТАРБИЯСИ

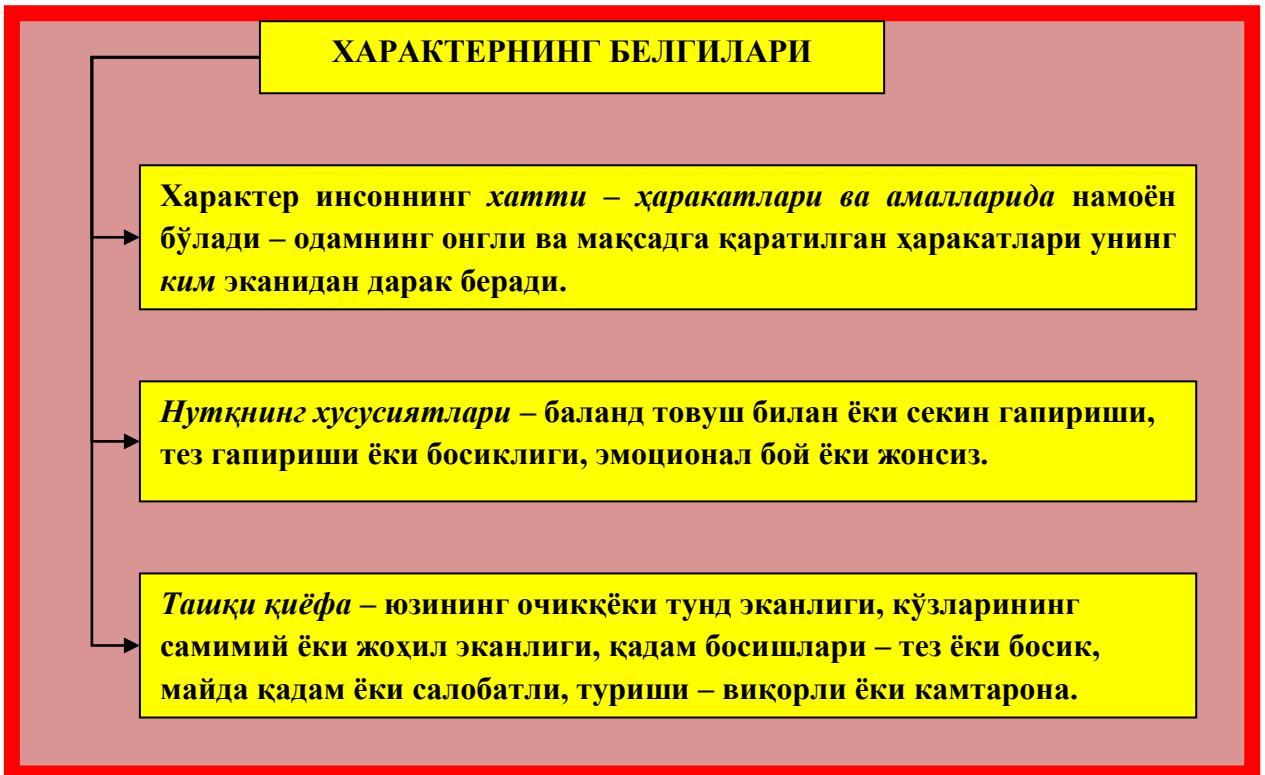
- ЭТИБОР БЕРИЛАДИ:
 - Мантиқий фикрни риволантиришга
 - Танқидий фикрни ривожлантиришга
 - Ижодий фикрни ривожлантиришга
- ЭТИБОР БЕРИЛМАЙДИ:
 - Фикрни бошқаришга
 - Фикрлаш ахлоқини тарбиялашга
 - Фикр тарбиясига

Муаммоли вазиятлар

- Фавқулотда вазият
- Низо вазияти
- Танлаш вазияти
- Инкор вазияти
- Фараз вазияти
- Номуттаносиблик вазияти

ЗИГ-ЗАГ ТЕХНИКАСИ

Ўзаро ўқитиш ягона тамойилга асослангандир: ўқув гуруҳи кичик гуруҳларга бўлинади. Ҳар бир гуруҳ аъзоси ўрганилаётган мавзунинг маълум соҳаси бўйича эксперт бўлади ва бошқаларга ўргатади.

1-босқич: **Мустақил иш.**

Мустақил ўрганишлари учун гуруҳ ичида ўқув материални тақсимлаш.

2-босқич: **Экспертлар учрашуви.**

Эксперт гуруҳларида ўқув материални ҳамкорликда ўрганиб чиқиш ва ўзгаларни ўргатишга тайёрланиш.

3-босқич: **Ўзаро бир-бирини ўргатиш.**

Ўзаро ўргатиш, эгалланган билимларни ўзаро назорат қилиш ва баҳолаш

Эксперт варағи №1.

- 1. Психологиянинг замонавий методлари ҳақида умумий тушунча.*
- 2. Кузатиш методи характеристикаси.*
- 3. Сухбат методи ва унинг афзалликлари.*

Эксперт варағи №2

- 1. Эксперимент методи ва унинг ўтказиш босқичлари.*
- 2. Моделлаштириш ва унинг психологиядаги аҳамияти.*
- 3. Амалий психологиянинг йўналишлари*

Эксперт варағи №3

- 1. Тестлар методи ва уларнинг шаклланиш тарихи.*
- 2. Анкета ва интервью.*
- 3. Психологик методлар ва диагностик ёндашув*

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2012.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: Маънавият. –Т.: 2008.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: Ўзбекистон. – Т.: 2011.
4. Миллий истиклол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар.- Т.:Ўзбекистон, 2000.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16-февралдаги “Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларни малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги 25-сонли қарори.
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 20 майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилиш чора-тадбирлари тўғрисидаги” ПҚ-1533-сон қарори.
7. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сонли қарори.
8. Байбаева М.Х. Касб-хунар коллежи ўқувчиларининг мустақил ишларини ташкил этишда педагогик технологиялардан фойдаланиш методикаси: Педагогика фанлари номзоди. ... дисс. – Т., 2012.
9. Гимпель Н.Л. Условия продуктивного разрешения педагогического конфликта // Психология обучения. – 2002, №7. С. 12-16.
10. Гордон Драйден, Джанет Вос. Революция в обучении. – перевод с англ. – М.: Парвинэ, 2003.
11. Дьяченко В.К. Новая дидактика. – М., 2001.
12. Жукова Е.Д. Технология организации и реализации самостоятельной работы студентов : рабочая тетр. – Уфа : Изд-во БГПУ, 2004.
13. Загвязинский В.И. Теория обучения. Современная интерпретация. – М., 2001.
14. Коджаспирова Г.М. и Коджаспиров А.Ю. Словарь по педагогике. – М.: ИКЦ «МарТ»; Ростов н/Д: Изд. центр «МарТ», 2005.
15. Муслимов Н.А., Қўйсинов О.А. Касб таълими ўқитувчиларини тайёрлашда мустақил таълимни ташкил этиш. – Т.: Низомий номидаги ТДПУ. Методик қўлланма. 2006.

16. Самостоятельная работа студентов: метод указания / сост.: А.С.Зенкин, В.М.Кирдяев, Ф.П.Пильгаев, А.П.Лаш – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2009.
17. Селевко Г. К. Саморазвивающее обучение. Ярославль: ИПК, 1996.
18. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998.
19. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий: В 2 т. Т.1. – М.: НИИ школьных технологий, 2006.
20. Сериков В. В. Обучение как вид педагогической деятельности: учебное пособие для вузов / В. В. Сериков; под ред. В. А. Сластенина, И. А. Колесниковой. – М.: Академия, 2008.
21. Современные образовательные технологии: учебное пособие/под ред. Н.В. Бордовской. – М.: КНОРУС, 2010.- 432с.
22. Сенькина Г.Е., Емельченков Е.П., Киселёва О.М. Методы математического моделирования в обучении: монография. – Смоленск.: Смол.гос. ун-т, 2007.
23. Сластенин В.А. Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Общая педагогика. В 2-х ч. – М.:ВЛАДОС, 2003. Ч.1
24. Степанов Р.И. Технологический подход к гуманизации образования. // Наука и образование. – 2003. - № 3.
25. Степихова В. Педагогика Френе в Швейцарии // Частная школа. 1995. №3.
26. Столяренко А.М. Психология и педагогика. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008.
27. Столяренко Л.Д., Самыгин С.И. 100 экзаменационных ответов по педагогике: Экспресс-справка для студентов вузов. – Ростов н/Д: МарТ, 2000.
28. Сытин Г. Н. Самоубеждение как средство воспитания и оздоровления личности: Автореферат диссертации на соискание степени доктора педагогических наук: – М., 1994.
29. Технологии обучения: сущность, опыт применения и проблемы развития: Доклады и материалы к научно-практической конференции. – М., 1997.
30. Толипов Ё., Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг тадбикий асослари – Т.: 2006.
31. Хуторской А.В. Дидактическая эвристика. – М., 2003.
32. Хуторской А.В. Современная дидактика. – СПб., 2001.

33. Ярмагов Р. Бўлажак ўқитувчи шахсини тарбиялаш ва ривожлантириш. – Т.: “Fan va texnologiya” нашриёти, 2009.
34. Хўжаев Н, Хасанбоев Ж, Мамажонов И, Мусахонова Г. Янги педагогик технологиялар. Т, ТДИУ.- 2007. 71-74 б.
35. Хакимова М, Хўжаев Н, Ахмедов Д. Педагогик технологиялар. Т, ТДИУ.- 2007. 166 б.
36. Махмудов И.И. Бошқарув психологияси: Ўқув қўлланма / Масъул муҳаррир: А.Холбеков. – Т.: ДЖҚА “Рахбар” маркази; “YUNAKS-PRINT” МЧЖ, 2006.
37. Базаров Т.Ю. Управление персоналом: Учебник для вузов / Под ред. Т.Ю.Базарова, Б.Л.Еремина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ, 2002.
38. Каримова В.М., Акрамова Ф.А. Иқтисодий психология. Т.: Молия-иқтисод, 2005.
39. Каримова Л.И. Социальная психология рекламы. Т.: Шарқ, 2004.
40. Ғозиев Э.Ғ Умумий психология Т.: ЎзМУ, 2004
41. Ғозиев Э.Ғ Касб психологияси Т.: ЎзМУ, 2005
42. Ғозиев Э.Ғ Ижтимоий психология Т.: ЎзМУ, 2009